

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İpek EROL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Oktay Selim KARACA

Bilecik, 2017
10089774

**T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İpek EROL

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Oktay Selim KARACA**

**Bilecik, 2017
10089774**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSİS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Ipek EROL
Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Programı : Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Oktay Selim KARACA
Tezin Özgün Adı : Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatısı
Tezin İngilizce Adı : The Voice of Verb in Azerbaijani

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 27 / 07 / 2017

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY ÇOKLUĞU ileAnabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Oktay Selim KARACA

Üye : Prof. Dr. İbrahim TAŞ

Üye : Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Üye :

Üye :

İmza

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve/..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

Azerbaycan Türkçesinde Fiil çatısı adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uydugumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

İpek EROL

21-07-2017

ÖN SÖZ

Türkçenin mantığının kavranması, bilinçli ve doğru kullanılması açısından bir cümlede temel unsurlar olan özne, nesne ve fiil arasındaki ilginin anlaşılması gerekmektedir. Yapılan bu tezde asıl amaç Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısını incelemek ve bu sahada yapılan ve yapılacak olan çalışmalara bir katkı sağlamaktır.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunun aydınlatılabilmesi için öncelikle Türkiye Türkçesinde fiil çatısı hakkında bir inceleme yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu incelendikten sonra Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısına dair incelemeler yapılmıştır. İki şivedeki konu ile ilgili farklılıklar ve benzerlikler belirtmeye çalışılmıştır.

Bu tezin yazılma aşamasında, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden danışmanım Doç. Dr. Oktay Selim KARACA'ya değerli katkı ve emekleri için en içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Prof. Dr. İbrahim TAŞ, bütün süreç boyunca her anlamda yanımda olmuş, desteğini ve katkılarını esirgememiştir. Savunma sınavı sırasında jüri üyelerinden Prof. Dr. Ferruh AĞCA da çalışmamın son haline gelmesine değerli katkılar yapmışlardır. Bu vesileyle tüm hocalarıma ve tezimin son okunmasında yardımlarını esirgemeyen meslektaşım Arş. Gör. Ertuğrul ÇAM'a teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme şükranlarımı sunarım.

İpek EROL

27.07.2017

ÖZET

Dili hem öğrenmek hem de doğru kullanmak amacıyla dilin mantığını kavrayabilmenin yolu cümlelerde kullanılan temel unsurlar arasındaki ilgiyi anlamaktan geçmektedir. Bu tezin ana konusu olan Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı bu amaca hizmet eden bir konudur.

Bu tezin ilk amacı Azerbaycan Türkçesinde fiilde çatı konusuna dair araştırmacıların bakış açılarını, konuya dair örneklerini, tanım ve tasniflerini incelemek ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara bir katkı sağlamaktır. Bir diğer amaç ise bir dilin iki şivesi olan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde fiilde çatı konusu ile ilgili benzerliklere ve farklılıklara değinilerek bu iki şivenin yakınlığını vurgulamaktır.

Bu tezde belirlenen amaçların gerçekleştirilebilmesi için çalışmanın ilk bölümünde Türkiye Türkçesinde fiil çatısı tanımları ve tasnifleri incelenmiştir. Konu ile ilgili araştırmacılar arasında bulunan fikir ayrılıkları vurgulanmıştır. İncelemeler doğrultusunda sunulan çatı tasnifi ile ilgili örneklendirmelere yer verilmiştir. İkinci bölümde, öncelikle Türkiye’de yazılan lehçe kitaplarında Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusu incelenmiştir. Devamında Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili bu şive sahasındaki araştırmacılar tarafından yapılan tanım ve tasnifler incelenmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı tanımı ve tasnifi meselesinden sonra üçüncü bölümde ise, iki şivede kullanılan fiil çatısı ekleri incelenmiştir. Kullanılan ekler ile ilgili hem Türkiye sahasından hem de Azerbaycan sahasından araştırmacıların görüşlerinden ve konu ile ilgili örneklerden yararlanılmıştır.

Çalışmanın sonucunda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında fiilde çatı konusu ile ilgili çok büyük farklılıkların olmadığı gösterilmiştir. Var olan farklılıklar daha çok kullanılan ekler ile ilgilidir. İki şive arasındaki yakınlık vurgulanmıştır. Bu çalışmanın iki şive arasında yapılacak olan araştırmalara katkı sağlayacak bir kaynak olabileceği düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Fiilde çatı, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Dil bilgisi, Fiilde çatı türleri

ABSTRACT

Comprehending the logic of language in order to learn and use it properly depends on understanding the relation between the fundamental elements in sentences. The main topic of this thesis, the voice of verb in Azerbaijani Turkish serves this purpose.

The first purpose of this thesis to investigate the views of researchers, their examples, descriptions and classifications in order to contribute to the studies in this field. The other purpose is to highlight the similarities between Azerbaijani Turkish and Turkey's Turkish which are two dialects of one language on the voice of verb structures.

The voice of verb in Turkey's Turkish is investigated in order to achieve these purposes in the first chapter of this thesis. The differences between researches in this topic are highlighted. There are some examples given on the classification of voices of verb that are derived from researches. In the second chapter, the topic of voice of verb in Azerbaijani Turkish in the books written on the dialects, especially in Turkey, is investigated. Afterwards, descriptions and classifications on the voice of verb in Azerbaijani Turkish that are made by researches are examined. Following the examination of the voice of verb in Azerbaijani Turkish, suffixes in both dialects for the voice of verb are investigated on the third chapter. The views and examples from both Turkey and Azerbaijan fields on the usage of suffixes are utilised in this chapter.

It is demonstrated at the end of this study that there are no great differences in Azerbaijani Turkish and Turkey's Turkish on the voice of verb. The differences are mostly in the usage of suffixes. The similarities between two dialects are highlighted. It is thought that this study will contribute as a resource in the research of these two dialects.

Keywords: The voice of verb, Azerbaijani Turkish, Turkey's Turkish, Grammar, the voice of verb types.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

1.1. TÜRKÇE DİL BİLGİSİ KİTAPLARINDA FİİL ÇATISI.....	6
1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI TASNİFİ.....	18
1.2.1. Yalın Çatı	19
1.2.2. Edilgen Çatı.....	21
1.2.3. Meçhul Çatı (Öznesiz Çatı).....	23
1.2.4. Dönüştü Çatı.....	25
1.2.5. İsteş Çatı.....	28
1.2.6. Ettirgen Çatı	31

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

2. 1. TÜRKİYE'DE YAZILAN LEHÇE KİTAPLARINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI.....	38
2.2. AZERBAYCAN'DA FİİL ÇATISI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER.....	42
2.2.1. Geçişsiz Fiiller	44
2.2.1.1. Geçişsiz Fiillerin Yapısı	45
2.2.2. Geçişli Fiiller	49
2.2.2.1. Geçişli Fiillerin Yapısı	51
2.2.3. Dönüştü çatı (Ġayıdış Növ).....	55
2.2.3.1. Dönüştü Çatılı Fiillerin Yapısı	57
2.2.4. İsteş Çatı (ĠarşılıĠlı Növ)	58
2.2.4.1. İsteş Çatılı Fiillerin Yapısı	61
2.2.5. Ettirgen Çatı (İcbar Növ).....	61

2.2.5.1. Ettirgen Çatılı Fiillerin Yapısı.....	63
2.2.6. Edilgen Çatı (Mächul Növ)	63
2.2.6.1. Edilgen Çatılı Fiillerin Yapısı	63
2.2.7. Meçhul Çatı (Şäxssiz Növ).....	67
2.2.7.1. Meçhul Çatılı Fiillerin Yapısı	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ ŞİVEDEKİ FİİL ÇATISI EKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. İKİ ŞİVE İÇERİSİNDEKİ FİİL ÇATISI EKLERİ	76
3.1.1. Edilgen Çatı (Mächul Növ) -l- ve -n- Ekleri	76
3.1.2. Meçhul Çatı (Şäxssiz Növ) -n- ve -l- ekleri	81
3.1.3. Dönüştü Çatı (Ėayıdıř Növ) -n-, -l- ve -ř- Ekleri.....	83
3.1.4. İşteş Çatı (ĖarřılıĖlı Növ) -(Iş-/-U)ř- Eki.....	90
3.1.5. Ettirgen Çatı (İcbar Növ) -t-, -DUr-/-Dİr-, -Ir-/-Ur-, -Ar-, -Iz-/-Uz- Ekleri...93	
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA	111
ÖZGEÇMİŞ.....	115

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Azerbaycan-Latin Kiril Türkiye Türkçesi

A a	А а	A a
B b	Б б	Bb
C c	Ҹ	Cc
Ç ç	Ч ч	Çç
D d	Д д	Dd
E e	Е е	E e
Ə ə	Ә ә	Ä ä
F f	Ф ф	Ff
G g	К к	Gg
Ğ ğ	Ғ ғ	Ğğ
H h	Һ һ	Hh
X x	Х х	Xx
I ı	Ы ы	Iı
İ i	И и	İ i
J j	Ж ж	Jj
K k	К к	Kk
Q q	Г г	Ğ ğ
L l	Л л	L l
M m	М м	M m
N n	Н н	N n
O o	О о	O o
Ö ö	Ө ө	Ö ö
P p	П п	P p
R r	Р р	R r
S s	С с	S s
Ş ş	Ш ш	Ş ş
T t	Т т	T t
U u	У у	U u
Ü ü	Ү ү	Ü ü
V v	В в	V v
Y y	Ј ј	Y y
Z z	З з	Z z

GİRİŞ

İnsan topluluklarını, bir milleti bir arada ve ayakta tutan en büyük dayanak dildir. İnsanların duygularını ve düşüncelerini aktarmada bir araç olarak kullandıkları dil, bünyesinde barındırdığı temel kuralları, kullanıldığı topluluğa bağlı olarak zaman içerisinde sistemleştirerek kuşaktan kuşağa aktaran bir varlıktır. Dilin bünyesinde barındırdığı sistemler ve temel kurallar dili kullanan topluluğun değişim ve gelişmelerinden de etkilenmektedir. Dil denilen varlık bir bireyden öte, toplumla ilgili olarak onunla gelişen ve onu geliştiren bir sistemdir. Bu kavramı Ergin şu şekilde tanımlamaktadır.

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir (Ergin, 2009: 3).

Dilin kullanıldığı zamanın ve toplumsal değişimlerin bir getirisi olarak bir dilin kendi içerisinde de birtakım farklılaşmalar teşekkül etmektedir. Konuşma ve yazı dili yönleri ile karşımıza çıkan Türkçenin bilinen tarihinden önce, karanlık dönemlerinde kendisinden ayrılarak büyük farklılıklara sahip olan kollarına lehçe denilmektedir. Bilinen tarihi seyri içerisinde ayrılmış ve bazı ses ve şekil farklılıkları gösteren kolları ise şive, memleketin çeşitli bölgelerinde şive içinde mevcut olan ve kelimeleri söyleyiş farklılıklarına dayanan konuşmalara ise ağız denilmektedir. Türkçenin bilinen, takip edilebilen tarihi gelişimi içerisinde ayrılmış olan Türkçenin şivelerinden biri de Azerbaycan Türkçesi'dir (Ergin, 2009: 10).

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısını ele alan bu tez çalışmasında, Azerbaycan Türkçesinin gelişim seyrinin daha iyi anlamlandırılması açısından, bu şivenin Türk dil tarihi içerisindeki yeri ve konumunu belirterek başlamak gerekmektedir. Bu doğrultuda ise daha çok Türk yazı dili tarihi üzerinden konuyu ele almak gerekmektedir. Çünkü bir dil sahası içerisinde yazı dilinin sınırları konuşma dilininkine nazaran daha geniştir ve dilin gelişimini takip daha kolaydır.

İlk ele geçen metinleri sekizinci asra ait olan, Milâdın ilk asırlarında başladığı kabul edilen, 12-13. asra kadar devam eden ve Türk yazı dilinin ilk devresini teşkil eden devre *Eski Türkçe* devresi olarak adlandırılmaktadır. Bu ilk yazı dili devresi Türklerin yazı dilini müşterek olarak kullandığı devre olup bu devreden önceki devir ise Türkçenin karanlık yani takip edilemeyen devridir (Ergin, 2009: 13-14).

13. yüzyıla kadar tek bir yazı dilini kullanan Türkler 13. asırdan önce eski gramer yapısına sahip iken 13. asır sonrası yeni bir gramer yapısına sahip olmuşlardır (Ergin, 1971: VII). Eski Türkçe devrinden yani 12-13. asırdan sonraki dönemde ise Türkçe karşımıza birden fazla yazı dili ile çıkmaktadır. Bunun nedenlerini ise şöyle sıralayabiliriz: Eski Türkçe devrinin sonlarında Orta Asya'daki Türklük âleminin parçalara ayrılarak büyük kitleler halinde Hazer Deniz'inin güney ve kuzeyinden kuzeye ve batıya yayılması, yeni kültür merkezlerinin oluşması, İslam kültürünün Türkler arasında gittikçe artan bir şekilde etkisini göstermesi ve yeni mefhumlarla birlikte yeni bir yazının kabulü. Ve ayrıca Türkçenin içinde bir müddetten beri kendini hissettiren tabi gelişmeler sonucunda ortaya çıkan büyük değişiklikler yazı dili birliğini parçalayarak Eski Türkçenin ömrünü tamamlamış ve ayrılan Türklük kollarının yeni kültür merkezleri etrafında kendi şivelerine dayanan yazı dilleri meydana getirmeleri ile birden fazla yazı dili ortaya çıkıp, gelişmiştir. Böylece 12-13. asırdan sonra Kuzey-Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere iki Türk yazı dili karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 2009: 14).

13-14. asırlarda Ergin'e (1971: VII) göre, *Kuzey-Doğu Türkçesi* adını verdiğimiz müşterek yazı dili, 15. asırdan sonra ikiye ayrılmış ve Orta Asya'daki *Doğu Türkçesi* ile Kuzey Türkleri sahasında kullanılan *Kuzey Türkçesi* olarak karşımıza çıkmıştır. Toparlamak gerekirse Ergin'e (1971: VII) göre, "...Türkçe başlangıçtan 13. asra kadar Eski Türkçe; 13. asırdan 15. asra kadar Batı Türkçesi ve Kuzey-Doğu Türkçesi; 15. asırdan 20. asra kadar da Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi devrelerini idrak etmiştir."

Batı Türkçesi, dilin gramer yapısı ile yabancı unsurlar durumuna karşı özelliklerini içeren iki ölçüte göre: *Eski Anadolu Türkçesi*, *Osmanlıca* ve *Türkiye Türkçesi* olarak üç devreye ayrılmaktadır. 13-15. yüzyılları kapsayan Eski Anadolu Türkçesi, Eski Türkçenin izlerini taşıyan ancak yeni gramer şekillerinin başladığı,

geliştiği ve yabancı unsurlar açısından ise terkiplerin ortaya çıktığı devredir (Ergin, 1971: VII). Timurtaş (2010: 4), bu dönemi Balkanlar sahasını içine almadığı için, *Eski Türkiye Türkçesi* terimiyle karşılamayı uygun bulmaktadır. Ercilasun (2015: 430) ise Eski Türkiye Türkçesi terimine Azerbaycan'ı dışarıda bıraktığı için itiraz etmekte ve *Eski Oğuz Türkçesi* terimini sunmaktadır. 15-20. asırları kapsayan devre ise eskinin izlerinin silindiği, yeni gramer şekillerinin artık hakim olduğu, yabancı terkiplerin yoğunlaştığı devre olan *Osmanlıca* devresidir. Türkiye Türkçesi ise gramer şekillerinin tam olarak hakim olduğu ve yabancı terkiplerin atıldığı, 1908'den sonrasını kapsayan devredir (Ergin,1071: VII).

Ergin'e (1071: VII) göre, Türkçenin Oğuz şivesi ve bu şiveye dayanan yazı dili olarak 13. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi saha bakımından ise zamanla iki daireye ayrılmaktadır. Bunlardan biri Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içerisine alan *doğu Oğuzcası* iken, diğerisi Osmanlı sahasını içine alan *batı Oğuzcası*'dır, yani Azerbaycan Türkçesi doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi batı Oğuzcası'dır. Başka bir ifadeyle; Azerbaycan Türkçesi, esası Oğuzca'ya dayalı olan Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dili kolunun adıdır. Coğrafya bakımından ise Azerbaycan Türkçesi sahası Ergin'in (1071: VII-VIII), fadesiyle şu şekildedir: "Azeri sahası dil coğrafyası bakımından doğu Anadolu, güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycanı, İnan Azerbaycanı, Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini içine alır."

Türk dili içerisindeki yeri ve konumuna dair bilgilere değindiğimiz Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı bu tezin ana temasını oluşturmaktadır. Tezimizde belirlenen amaçlara ulaşabilmek isteğiyle bu tezde eş zamanlı bir çalışma yaptık. Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki fiil çatısını inceledik. Çalışma, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde fiilde çatı konusunun araştırmacılar tarafından nasıl ele alındığının görülebilmesi açısından önem arz etmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısını ele alan bu tez çalışmasında amaçlar şu şekildedir. Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunu ortaya koyabilmek ve aynı kökenden gelen Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin birbirlerine oldukça yakın olduğunu gosterebilmenin yanında konu ile ilgili farklılıklara da değinmektir. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üzerine yapılacak olan dil çalışmalarına

küçük de olsa bir katkı sağlamaktır.

Çalışmada, Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunun anlaşılabilmesi için öncelikle Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu ele alınmaktadır. Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında fiilde çatı konusunu ele alan; Korkmaz (2014), Ergin (2009), Gencan (2007), Bilgegil (2014), Banguoğlu (2015), Bilgin (2013), Deny (1941) gibi araştırmacıların fiil çatısına dair yapmış oldukları tanımlamalar ve tasnifler belirtilmektedir. Verilen tasnif ve kullanılan terimler açısından görülen farklılıklar da vurgulanmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde fiil çatısı tanımları ve yapılan sınıflandırmalar verildikten sonra araştırmacılar arasında ortak bir noktaya varılamayan konular irdelenerek, genel anlamda bir Türkiye Türkçesinde çatı tasnifi, örnekleriyle beraber yapılmıştır.

Tezin devamında ise ilk olarak Türk lehçeleri üzerine çalışmalar yapan Türkiye sahasındaki dilcilerin Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusuna yer verip vermediği incelenmektedir. Eğer konuyu ele almışlar ise Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili yaptıkları açıklamalar verilmektedir. Bu incelemelerden sonra Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunu açıklamaya yönelik çabamızda konu ile ilgili Azeri araştırmacılar tarafından kullanılan ve Türkiye Türkçesindekinden farklı olan terimlere kısaca değinilmektedir. Son bölümde ise iki şivede kullanılan çatı ekleri ile ilgili bir karşılaştırma yapılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde çatı konusunu ele alırken bu tezde faydalanılan kaynak grubunu; Türkiye sahasındaki dilcilerin Azerbaycan Türkçesi üzerine yapmış olduğu çalışmalar ve Azerbaycan Türklerinin kendi yazmış oldukları gramer kaynakları oluşturmaktadır.

Rüstamov'un (1960), *Azərbaycan Dilinin Grammatikası* adlı gramer kitabı ve Kazımov'a (2010) ait *Müasir Azərbaycan Dili Morfolođiya* adlı çalışmada yer alan Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili görüşler ve Yaşar Akdoğan tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkçe'sinden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük* adlı eserler bu çalışmaya katkı sağlayan kaynaklar arasındadır. Ayrıca; Anar (1981), tarafından kaleme alınan *Beşmörtäbäli Evin Altıncı Märtäbüsi* adlı eserden ve Elçin'e (2005) ait eserlerden Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili örneklere de yer verilmiştir. İncelenen

kaynaklar doğrultusunda; Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı, tasnifleri ve dilciler arasında tartıřmalđ olan konulara ve konulara dair farklı bakış açılarına değinilmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusu ile ilgili var olan farklılıklar daha çok yapılan tasniflerde kullanılan terimler düzeyindedir. Bu farklılığa ilaveten iki şive arasında çatı ekleri ve bu eklerin fiile eklenmesi noktasında farklılıklar bulunmaktadır. Aynı zamanda fiil çatısı konusu ile ilgili araştırmacılar tarafından üzerinde durulan ve ortak noktaya varılmayan konuların Türkiye Türkçesindeki fiil çatısı hakkında yapılan tartıřmalđ konularla benzer olduğu da görülmektedir.

Yapılan incelemelerde grldğu üzere aynı kökenden gelen iki şive arasında fiilde çatı konusu bakımında çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Türkçenin 13. yüzyıldan itibaren gelişim seyri göz önünde bulundurulduğunda bu sonuç şaşırtıcı değildir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

Bir dilin işleyiş sistemleri ve mantığına dair birçok soruya yanıt vermek, ancak o dildeki cümlelerde yer alan düşünce ve sözcükler arasındaki ilgi ve konumu kavramakla mümkün olmaktadır. Aynı durum Türkçede de geçerli olduğundan sözcüklerin cümledeki yerleşim düzenleriyle, cümlede verilen işlevsel ilişkilerin aydınlatılması dilimizi hem öğrenmek ve mantığını anlamak hem de doğru kullanmak açısından önem kazanmaktadır.

Hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde kurulan bir cümlede, fiilin cümle içerisindeki diğer unsurlarla ilişkisini anlamının yolu iki şivede de fiil çatısı konusunun kavranması ile mümkün olacaktır. Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısını ele alan bu çalışmada konuyu temellendirmek amacıyla öncelikle Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu kavranmalıdır. Bu çalışmanın devamında ise bu düşünceye dayalı bir inceleme yapılmıştır.

1.1. TÜRKÇE DİL BİLGİSİ KİTAPLARINDA FİİL ÇATISI

Türkçede çatı konusuna dair bir inceleme söz konusu olduğunda ilk akla gelen fiilde çatı türlerinin işlevsel özellikleri ve cümlede mantıki açıdan nasıl kullanıldığıdır. Bu düşünceleri aydınlatmaya yönelik dil bilgisi kitaplarına bakıldığında ise çatı kavramı ile ilgili çeşitli tanımların ve açıklamaların yapıldığı görülmektedir.

Günay Karaağaç *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı kitabında çatı kavramının tanımına yer vermiştir. Karaağaç'a göre çatı tanımı şu şekildedir:

Yüklem, özne ve nesnenin anlam ilişkisi çatı olarak bilinir. Bu ilişki, ancak birlikte gerçekleştirilebilen bir ilişkidir. Bu ilişkinin niteliğini, yüklem, özne ve nesnenin nitelikleri belirler. Çatı, eylemin var oluş niteliğidir; kip veya şekil ise, öznenin eylemi gerçekleştirme biçimidir... (Karaağaç, 2013: 241).

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük'te (2011: 502) ise çatı: “Özne veya nesne durumlarına göre, belirli çatı eklerinin fiil kök veya gövdelerine getirilen türev, bina: Sevinmek (sev-in-), sevdirmek (sev-dir-) sevindirmek (sev-in-dir-) gibi” şeklinde açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Ayrıca fiil kök ve gövdelerine eklenen ekler yardımıyla kurulan çatılar; dönüşlü, işteş, edilgen, ettirgen olarak ifade edilmiştir.

Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında ise fiil çatısı kavramı şu ifadelerle tanımlanmakta ve örneklendirilmektedir:

Özne veya nesnenin fiilin gerçekleşmesindeki farklı durumlarını belirtmek üzere, fiil tabanına, çekimden önce fiilden fiil türeten belirli eklerin getirilmesiyle meydana gelen değişik görünümlerdeki fiil şekli: gör-, görün (<gör-ün-), görül- (<gör-ül-), görüş- (<gör-üş-), gördür- (<gör-dür-), görüştür- (<görüş-tür-), görüştürül- (<gör-üş-tür-ül-) vb. (Korkmaz, 1992: 35).

Korkmaz çatı eklerini ise kısaca şu şekilde açıklamaktadır:

Fiil kök veya gövdelerinden olumsuzluk (Negation, Verneinung, menfilik edatı, menfilik lahikası) dönüşlülük (reflexive, mütavaat), edilgenlik (passiv, meçhul), etirgenlik (jaktitiv, ta'diye) ve işteşlik (reziprok, müşareket) gibi farklı görünümlere sahip fiil çatıları meydana getirmeye yarayan ekler... (Korkmaz, 1992: 35).

Zeynep Korkmaz *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* adlı kitabında ise çatıyı genel olarak şu sözler ve örneklerle açıklamaktadır:

Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Eğer bu tanımı biraz daha açmak gerekirse, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak, cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir, diyebiliriz. Bu şekil değişikliğini sağlayan ekler, fiilin cümlede bir özneye (iş yapana) veya bir nesneye (yapılan işten etkilenene) ihtiyacı olup olmadığını, özne ile nesnenin aynı varlıkta birleşip birleşmediğini yahut da yapılan işin birden çok özne tarafından mı, yoksa birden çok özne ile karşılıklı veya ortaklaşa olarak mı yapıldığını gösteren eklerdir. Demek oluyor ki, çatı kategorisinde, fiil kök veya gövdesindeki esas anlam sabit kalmakta; çatı eki fiile yalnızca bir gramer görevi yüklemektedir. Söz gelişi yaz- fiilini birer çatı eki ile genişleterek yaz-ıl- ve yaz- dır- biçimlerine soktuğumuzda; “yazmak” anlamı değişmeden, bu fiile birincisinde yazma işinin (kursu yazıl-) yazan tarafından yapıldığını belirten bir dönüşlülük, yaz-dır- fiilinde ise (oğlunu kursu yazdır-), fiile, yazma işinin bir başkasına yaptırıldığını belirten bir ettirgenlik özelliği katılmıştır. Bunun gibi, bir işteşlik eki almış olan öpüş-fiilinde öpme işinin karşılıklı olarak yapıldığı, kaçış- fiilinde ise kaçma eyleminin birlikte yapıldığı bildirilmektedir, ört-ün- fiilinde de yapılan işin yapana dönüştüğü görülür. Yapılan işle, yapan aynı şahısta birleşmiştir. Dolayısıyla -(ü)n eki fiile bir dönüşlülük özelliği katmıştır (Korkmaz, 2014: 495).

Korkmaz (2014: 494), Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi adlı kitabında özne-fiil ve fiil-nesne ilgisi açısından çatı türlerini ele almaktadır. Yazar, öncelikle fiilleri fiil-nesne bağlantısı açısından geçişli ve geçişsiz fiiller olmak üzere iki alt gruba ayırmaktadır. Sonrasında ise fiil-özne bağlantısı açısından Türkçede fiil çatısını; etken çatı (yalın çatı), edilgen çatı, meçhul çatı (öznesiz çatı), dönüşlü çatı, işteş çatı, ettirgen çatı olmak üzere altı farklı başlık altında sınıflandırmaktadır (Korkmaz, 2014: 494-515).

Ayrıca yazar oldurgan çatı diye bir terime de ihtiyaç olmadığını belirtmektedir (Korkmaz, 2014: 498).

Türkiye Türkçesi grameri araştırmacıları arasında önemli bir isim olan M. Ergin (2009: 200-213) çatı konusunu yapım ekleri içerisinde değerlendirmektedir. Çatı konusunu *Fiilden Fiil Yapma Ekleri* başlığı altında yapım ekleri üzerinden izah etmiş olup çatı konusu için ayrı bir başlık açmamıştır. Ergin (2009: 282) *Fiiller* başlığı altında ise geçişli ve geçişsiz fiilleri ele almaktadır. Yazar, bu kısımda diğer kelimelerle ilişkileri bakımından fiillerin geçişli, geçişsiz olma durumlarının da önemini ortaya koymuştur.

Ergin tarafından konu ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir:

Fiil kök veya gövdelerinin karşıladığı hareketler iki çeşittir. Bunlardan bir kısmında hareketin yönü dışarıya doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahsın dışındadır. Böyle hareketleri karşılayan fiillere geçişli fiiller diyoruz. Geçişli fiiller bir yapma ifade ederler. Fiilin gösterdiği hareket yapana değil, yapanın dışında bir nesneye yönelir, tesir eder. İkinci çeşit hareketlerde ise hareketin yönü içe doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahıstır. Böyle hareketleri karşılayan fiillere de geçişsiz fiiller diyoruz. Geçişsiz fiiller bir olma ifade ederler. Fiilin gösterdiği hareket yapana yönelir, yapana tesir eder. Onun için bu fiillerde şahıs yapan değil, olandır... Bu yapma veya olma, bu geçişli, geçişsiz ana bölümleri içinde fiiller, nesne faaliyetlerinin cinsine göre tabii çeşit çeşit hareketleri karşılarlar. Bu hareketler içinde aynı cinsten olanlar vardır. Bunlara göre de fiiller birtakım çeşitlere ayrılırlar: dönüşlü- dönüşsüz, aktif- pasif, meçhul, ortaklaşmalı, faktitif gibi (Ergin, 2009: 282).

Ayrıca Ergin (2009)'in, *Türk Dil Bilgisi* kitabında yapım ekleri içerisinde değerlendirdiği fiil çatısı eklerine dair yapmış olduğu açıklamalarda *çatı* terimini kullanmadığı da görülmektedir.

Karaağaç (2013: 598) ise, çatı kavramını; yüklem, özne ve nesnenin birlikte gerçekleştirildikleri bir anlam ilişkisi olarak ifade ederek, yüklem, özne ve nesnenin niteliklerinin kurulan ilişkinin özelliklerini de tayin etmekte olduğunu belirtmiştir.

Karaağaç ayrıca şu açıklamalara da yer vermektedir:

...Çatı, eylemin var oluş niteliğidir; kip veya şekil ise, öznenin eylemi gerçekleştirme biçimidir.... Türkçe’ de eylem kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan eylemden eylem yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve varlık ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; eylemin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden biçim değişikliğine çatı değişikliği denir. Çatular, türlerine, aldıkları eklerle ve işlevlerine göre kendi içlerinde edilgen çatı, etken çatı, ettirgen çatı, bilinmez çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı diye sınıflandırılır...(Karaağaç, 2013: 598).

Gencan’a (2007: 379) göre ise, “Eylemlerin nesnelere, öznelere göre olan özelliklerine çatı denir”.

Yazar, fiilleri nesne alıp almamalarına göre geçişli eylemler ve geçişsiz eylemler olarak ayırmaktadır. Aynı zamanda *Geçişsiz Eylemlerin Ekle Çatı Değiştirmesi* başlığı altında *DIR-/-DUR*, *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)r-/(U)r-* ekleri üzerinden yaptığı açıklamalar ile oldurgan eylem kavramına da değinmektedir (Gencan, 2007: 381-383). *Geçiş Kertelerinin Artırılması* başlığı altında ise *ettirgen eylem* ve *katmerli ettirgen eylem* kavramlarını açıklamış ve örneklendirmiştir (Gencan, 2007: 383-384).

Yazar, eylem çatısını özneye göre ise; etken eylemler, edilgen eylemler, dönüşlü eylemler, işteş eylemler olmak suretiyle dört gruba ayırmaktadır (Gencan, 2007: 379-393).

Banguoğlu (2015), *Türkçenin Grameri* adlı eserinde, *Fiilin Çatısı* başlığı altında konuyu şu şekilde açıklamış ve örneklendirmiştir:

“Kimse söz içinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler olarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir: *Bekçi döv-dü. Bekçi döv-ül-dü. Bekçi döv-me-di. v.b*” (Banguoğlu, 2015: 411).

Banguoğlu (2015: 411), fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı eklerle çeşitlenmesi şeklinde ifade ettiği çatı konusunu diğer araştırmacılardan farklı olarak

görünüŧ (aspect) baŧlığı altında ele almaktadır. Yazar, açıklamalarına fiil çatısı tanımı ve tasnifi ile devam etmiştir.

Banguoğlu, fiil çatısı kavramını ŧu ŧekilde tanımlamaktadır:

Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik ŧekillerden her birine görünüŧ (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüŧler çeŧitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeŧitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüŧten meydana gelir:

1. Yalın Görünüŧ döv-mek
2. Olumsuz Görünüŧ döv-me-mek
3. Edilgen Görünüŧ döv-ül-mek
4. Dönüŧlü Görünüŧ döv-ün-mek
5. Karŧılıklı Görünüŧ döv-üŧ-mek
6. Ettirgen Görünüŧ döv-dür-mek... (Banguoğlu, 2015: 411).

Banguoğlu (2015: 411-418), *Fiilin Çatısı* baŧlığı altında yer vermiş olduğu tasnif ve açıklamalarında görüldüğu üzere, olumsuzluk ekini de çatı konusu baŧlığı altında deđerlendirmiŧtir. Kitapta çatı konusu bu ŧekilde tanımlandıktan sonra her bir türün açıklaması yapılmıŧtır. Ayrıca Banguoğlu (2015: 417-418), söz içinde öznenin iŧi baŧkasına yaptırdığu durumlarda fiil tabanının *-Dir/-DUr* eklerini bazen de *-(I)t/- (U)t-*, *-(I)r/- (U)r-* eklerini alıp *ettiren görünüŧüne (aspect faktitif)* girdiğini belirtmişir. Yazar oldurganlık terimini ayrı bir çatı türü olarak ele almamış *ettiren görünüŧüne (aspect faktitif)* ayrı bir isim olarak *olduran görünüŧü (aspect causatif)* terimini sunmuŧtur.

Akerson (2008: 253), çatı kavramını daha çok anlambilimi açasından ele almış olup *Öğelerde Değer Kayması* ana baŧlığı altında incelemiŧtir. Öğelerin anlamsal değerlerine yönelmiş ve çatı kavramının anlam açasından bir odak kaydırma süreci olduğunu belirterek, geleneksel ve yeni dil bilgisi açasından konuyu deđerlendirmiŧtir. Akerson çatı kavramının, geleneksel dil bilgisinde fiilin biçim deđiŧirmesi olarak değerlendirildiğini belirtip, bir fiilde çatı deđiŧiminin neden, niçin yapıldığını ve bu deđiŧimin cümlede diğer varlıklar için biçilen değerini etkileyip etkilemediği gibi noktaları sorgulamıŧtır.

Akerson, başa özneyi koymak suretiyle bir cümledeki ögeleri önem sırasına göre yerleştirmiştir. Özneden sonra -i tümleci, -E tümleci ve -Den tümleci geldiğini belirterek, -DE tümlecinin çatı değişimi bakımından işlevsel olmayıp herhangi bir etkisi olmadığını bu sebeple bu sıralamada bu konu içerisinde ele almadığını vurgulamıştır. Özne eylemi gerçekleştiren öge olduğundan en önemli öge olarak görülebilir. Diğer ögeler de aralarında bir cümledeki anlam ilişkilerini gerçekleştiren fiilden etkilenen ve göz önünde bulundurulması gereken ögelerdir. Ve bir cümledeki değer kaymalarını göstermek için dil bize çeşitli seçenekler sunmaktadır; bu bazen cümledeki ögelerin yerini değiştirme, bazen sessel vurgular yapma, gerekli olmasa da ben, sen vb. Adılları kullanma gibi seçenekler olup, çatı değişimi de bu amaç doğrultusundaki seçeneklerdendir ifadelerini kullanmaktadır (Akerson, 2008: 254).

Akerson (2008: 253-258), çatıya dair açıklamalarına edilgen yapı, dönüşlü yapı, işteş yapı, oldurgan ve ettirgen yapı başlıkları altında açıklamaya devam etmiştir. Yazar daha çok bu konuları biçimsel değil de cümledeki anlam açısından değerlendirmiştir.

Bilgin (2013: 416) fiil çatısını: “Çatı eylemin nesne ve özne ile bağıntı türünü gösteren ulamdır” şeklinde tanımladıktan sonra çatı konusuna öncelikle fiilleri, geçişli ve geçişsiz eylem olarak *Nesne-Eylem Bağıntısı* başlığı altında iki gruba ayırmakla başlamaktadır.

Konunun devamında *Özne-Eylem Bağıntısı* başlığı altında; etken eylem, edilgen eylem, dönüşlü eylem, işteş eylem ve ettirgen eylem olarak fiilleri özne-eylem bağıntısı açısından beş gruba ayırmaktadır. Ayrıca ettirgen eylem alt başlığı bünyesinde oldurgan eyleme de değinmektedir. Yazar, değişik işlevde olan birden fazla çatı eki ile kurulan eylemlere de çok çatılı eylemler isimlendirmesini yapmaktadır (Bilgin, 2013: 416-426).

Bilgin (2013: 425), katmerli ettirgenlik kavramına da değinmektedir; ifade edilmek istenen kavrama göre ettirgenlik eklerinin üst üste getirilmesi olarak belirterek, böylelikle eylemlerin geçişlilik derecelerinin artırılmış olduğunu da vurgulamaktadır.

Aynı zamanda Bilgin (2013: 426), “Değişik işlevli birden çok çatı ekiyle kurulan eylemlere çok çatılı eylem denir...” tanımlamasını da yapmıştır.

Ömer Demircan'ın, *Türk Dilinde Çatı* adlı kitabı Türkçede çatı konusu üzerine yapılmış olan önemli çalışmalardan biridir. Demircan'a (2003: 11) göre: "Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklemlemeye çatı denir". Yazar, kitabında çatı konusuna dair farklı yaklaşımlar getirerek, Türkçede çatı konusuna ilişkin yapılan çalışmalardaki değerlendirme ve incelemelerin yabancı dillerin dilbilgisel özelliklerinden etkilenilerek yapıldığını belirtmektedir. Yazar bu durumu eleştirmekle beraber, eserinde evrensel bir dil olan İngilizce'ye ait, yeni terimleri Türkçeye katmak amacı gütmemiş, iki dil arasında yapısal bir denklik aramamış ancak ilişkileri belirtmiştir. Demircan'a göre iki ana tür çatı çeşidi bulunmaktadır; ettirgen ve gizil çatı. Bu doğrultuda kitabında, Türkçenin çatı konusu için uygun bulunduğu kavramları da önermektedir.

Ediskun (1999: 219), bir fiilin belli bir özne veya belli bir etkilenici isteyip istemediği, özne ile nesneyi kendinde birleştirip birleştirmede, kendi hareketinin birden çok özne tarafından yapılabildiğinin o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Bu açıdan fiil çatısını, fiil kök veya gövdelerinin göstermiş olduğu özellikler olarak belirtmektedir. Çalışmasının devamında Türkçede özneye ve nesneye göre çatıları ele alarak fiilin çatısını etken, edilgen, dönüşlü, işteş, geçişli, geçişsiz, oldurgan ve ettirgen çatılar şeklinde sınıflandırmaktadır.

H. İ. Delice, *Asıl Fiilde Çatı İlgisi* başlığı altında fiil çatısı ile ilgili açıklamalara yer vermektedir. Delice'ye göre, yüklem olan oluş ve kılış fiilleri gövdelerinde var olan anlam ve üzerlerine aldıkları ekler aracılığıyla yüklemi tamamlayan öğelerin hangisinin bulunacağına, hangisinin bulunmayacağına ayrıca bulunacaksa bunların nasıl yer alacağına işaret etmektedir. Bu işaret etme durumu yazara göre, *çatı* terimiyle karşılanmaktadır. Çalışmanın devamında ise çatı kavramı *eksiz çatılar* ve *ekli çatılar* olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmıştır (Delice, 2012: 84).

Delice (2012: 84), *eksiz çatı* ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir: "Cümlede kurucu olduğu zaman oluş ve kılış fiilleri, cümleyi oluşturacak unsurları belirlemek açısından -kök veya gövdenin anlamı dolayısıyla- nesne, dolaylı ve 'zarf tümleci'ni zorunlu olarak istediği durumlarda eksiz çatı ortaya çıkmaktadır". Delice

(2012: 85-86), *eksiz çatılar* başlığı altında ayrıca *geçişli çatı*, *yerseme çatısı*, *zarfsama çatısı* konularını ele almıştır.

Diğer araştırmacılardan farklı terimler kullanan Delice'ye (2012: 85) göre, bir ek almasalar dahi kılış fiilleri, fiil kök veya gövdeleri yoluyla da buldukları cümle içerisinde bir nesne isteklerini gösterebilirler. Kılış fiillerinin kök veya gövdesinde mevcut bulunan bu işlev dilbilimciler tarafından geçişli ve geçişsiz olarak isimlendirilmiştir. Eksiz çatılar, fiil tabanının mevcut anlamından dolayı o fiile dayalı olarak kurulacak olan cümlede zorunlu bulunması gereken öğeleri göstermektedirler. Bu durumda geçişsiz teriminin kullanılması doğru değildir ifadelerine yer vermiştir. Yazar, kısaca kategori olarak yapılan adlandırmada istenmeyen değil de istenenin ölçüt alınmasının gerekli olduğu yönünde açıklamada bulunmaktadır.

Delice'ye (2012: 85) göre, yalın kılış fiillerinin içerdiği mana bir nesne üzerinde gerçekleşmeye dayalı olarak kurgulanmışsa -yani fiilin gerçekleşmesi bir nesnenin bulunmasına bağlıysa- bu tür fiiller kurucu olarak yer aldıkları cümlede zorunlu olarak nesneye ihtiyaç duymaktadırlar. İşte, bu istek kurulan cümlede nesneyi zorunlu bir öğe haline getirerek, fiilin geçişlilik işlevini ortaya çıkartmaktadır. Yazar'a göre, "Yalnız bu işlev sadece fiilin işlevi değil özneye zorunlu olarak birleşmesi gereken fiil = yüklem ve özne ortaklığının oluşturduğu dizgisel bir işlevdir..." (Delice, 2012: 85).

Delice (2012: 85), *Yerseme Çatısı* ve *Zarfsama Çatısı* için oluş ve kılış fiillerinden bazılarının cümle içerisinde daha nitelikli bir hale gelebilmesi için yer ilgisıyla tamamlanması gerekebilmektedir. Yani bazı oluş ve kılış fiilleri taban anlamlarından dolayı, bir dolaylı tümleci cümlede istemektedirler. Bu durum ise onların yerseme işlevine işaret etmektedir. Fiilin kök anlamından kaynaklanan bir zorunluluk olarak bazı kılış ve oluş fiilleri ise anlamlarının gerektirdiği zarf olan kelime türleriyle tamamlanmaya ihtiyaç duyar ve bu zorunluluk *zarfsama çatısını* meydana getirir ifadelerine yer vermiştir.

Ekli çatılar konusuna gelindiğinde ise Delice'ye (2012: 86) göre, cümlede kurucu durumundaki unsur olan fiil, istediği unsurları daha belirgin kılmak ve gerekliliği olan öğelerin vasıflarını belirtmek amacıyla çeşitli eklerle genişletilmektedir. Ve çatı ekleri olan bu ekler, yüklem olan oluş fiillerinin cümle içinde alacakları

unsurları ve o unsurların niteliklerini belirlerler. Ayrıca yazar (2012: 88), *oldurgan çatı* kavramına da değinmektedir.

Bilgegil ise *Türkçe Dilbilgisi* adlı çalışmasında;

“Asıl maddenin özne veya nesneye göre durumu, çatıyı teşkil etmektedir...” ifadelerine yer vermiş ve çatı konusunu iki ana başlığa ayırmıştır. Bu iki ana başlık *Öznelere Göre Fiiller* ve *Nesnelere Göre Fiiller* olup kendi aralarında sınıflandırılmıştır. Çalışmada fiiller özneleri bakımından etken, edilgen, dönüşlü ve işteş olarak ifade edilirken, nesnelere bakımından ise; geçişli, geçişsiz, oldurgan ve ettirgen çatı olarak ifade edilmiştir (Bilgegil, 2014: 249-250).

Aksan ise fiilde çatı ile ilgili olarak şu açıklamalara yer vermiştir:

Eylemler için söz konusu olan, dizimle ve dolaylı olarak anlamla ilişkili bulunan bir kavram da çatı'dır (voix, voice, Diathese). Çatıyı biz de 'eylemin, anlattığı iş, oluş, kılınışın özne ve nesneye ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği' olarak tanımlayabiliriz. Eylemleri, böyle değişik anlam yükleriyle tümcenin öteki öğelerine bağlayan kavram çatı'dır (Aksan, 1998: 103).

Aksan (1983: 219), *Sözcük Türleri* adlı kitabında ise çatı kavramıyla ilgili olarak: “Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneye ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimine çatı adını veriyoruz” demektedir. Ayrıca yazar (1983: 219-220), çatı fiil kök veya gövdelerine *-(I)l-/(U)l-*, *-(I)n-/(U)n-* (*edilgen*), *-(I)n-/(U)n-*, *-(I)l-/(U)l-*, *-(I)ş-/(U)ş-* (*dönüşlü*), *-(I)ş-/(U)ş-* (*işteş*), *DIr-/DUr*, *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)r-/(U)r-* (*ettirgen*) biçimindeki çatı eklerinin getirilmesiyle fiil çatısının oluştuğunu belirtmiştir.

Hengirmen (2015: 202) çatı kavramını: “Eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek bir yeni eylem türetilmesine çatı denir” şeklinde tanımlamıştır. Hengirmen’e (2015: 203) göre, eylemde çatı konusu öznenin ve nesnenin durumuna göre sınıflandırılmaktadır. Nesnesine göre çatı; geçişli eylem, geçişsiz eylem, ettirgen ve oldurgan eylem olmak üzere dört başlık altında incelenirken, öznesine göre çatı ise; etken eylem, edilgen eylem, dönüşlü eylem ve işteş eylem olmak üzere yine dört başlık altında

incelenmektedir. Yazar (2015: 207), *oldurgan eylemler* konusuna da değinmiştir.

Jean Deny, çatı kavramından *Türk Dili Grameri* kitabında bahsederken fiil çatısından *Bina Bildiren Fiil Türeme Ekleri veya Özgelemeçler* adı altında bahsetmektedir. Eylemin bildirdiği iş ya da oluşun meydana gelmesinde, öznenin içerisinde bulunduğu durum ve koşulları değiştirmede, başkalaştırmada çatı ek/ekleri etkilidir. Ayrıca çatı ekleri eklenirken bunun nasıl yapılacağını açıklamaya çalışmıştır Deny çatı eki almamış olan, eylem kök ve gövdelerini *ilk taban*, çatı ek/ekleri eklenerek genişletilen eylemleri ise *özgelemeçli taban* olarak isimlendirmiştir (Deny, 1941: 343-357).

Topaloğlu (1989: 49), çatı ile ilgili olarak şu tanımlamaya yer vermiştir. “Çatı: Öznenin yüklem belirtiği işi yapmasına, bu işin etkisi altında kalmasına veya bunlar dışında onunla belli biçimlerde ilgili olmasına göre, belirli çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerine getirilmesiyle oluşturulan türev”.

Güneş (2009: 235) ise: “Fiiller, hareketin gerçekleşme tarzına bağlı olarak farklı şekillere girerler. İşi yapan varlığın (yüklenenin) veya yapılan varlığın (nesnenin) konumuna göre meydana gelen bu şekil değişikliklerinin her birine çatı (Osm. bina, İng. voice) adı verilir” demiştir.

İncelenen çalışmalardan edinilen bilgiler doğrultusunda Türkiye Türkçesinde fiil çatısı hakkında, dilcilerimiz arasında bazı fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde fiil çatısına dair yapılan çalışmalarda araştırmacıların her biri öncelikle çatı kavramını kendine göre tanımlamaktadır. Ayrıca incelenen çalışmalar arasında fiil çatısının sınıflandırılması, kullanılan terimler, çatı ekleri ve bunların işlevleri hakkında tam bir fikir birliği olmadığı söylenilmesi mümkündür.

Çalışmaları ele alınan dilcilerden Korkmaz (2014: 494-515), Banguoğlu (2015: 411-418), Bilgegil (2014: 249-250), Bilgin (2013: 416-420) gramer kitaplarında çatı konusunu ayrı bir başlık altında değerlendirmektedirler. Türkiye Türkçesi dilcileri arasında önemli bir yere sahip olan M. Ergin (2009: 200-213) fiil çatısına dair ayrı bir başlık açmamakla beraber, konuyu yapım ekleri içerisinde ele almaktadır. Yazar, fiil çatısını *Fiilden Fiil Yapma Ekleri* başlığı altında yapım ekleri üzerinden izah etmiştir.

Ekler üzerinden yaptığı açıklamalarında *çatı* terimini de kullanmamıştır. Ergin (2009: 282) *Fiiller* başlığı altında ise geçişli ve geçişsiz fiilleri ele almaktadır.

Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarındaki, tanım ve açıklamalardan anlaşılacağı gibi Türkiye Türkçesinde *çatı* konusunda ortak bir görüşe varılamamıştır. Ayrıca konuyu ele alan çalışmaların tarihleri de göz önünde bulundurulursa bu konunun yıllardır tartışıla gelen bir konu olduğu da söylenebilir. Fiil çatısı ve *çatı* ekleri incelenirken ilk akla gelen meselelerden biri şudur ki, bu ekleri yapım ekleri içerisinde mi yoksa çekim ekleri içerisinde mi incelemek gereklidir? Başka bir ifade ile bu ekler birer yapım eki mi yoksa çekim eki midir? Ergin (2009: 200-213) *Türk Dil Bilgisi* kitabında konuyu yapım ekleri içerisinde incelemektedir. Korkmaz'da (2014: 495-496) *çatı* konusunu izaha başlamadan önce *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* kitabında bu meseleye değinmektedir.

Zeynep Korkmaz (2014: 494), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* kitabında, diğer araştırmacıların çalışmalarında ve gramer kitaplarında *çatı* konusunun tanımı, niteliği, terimleri, sınıflandırılması ve *çatı* eklerinin özelliklerine dair birtakım çelişkilerin, karışıklıkların olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca eldeki fiil malzemesinin dikkatli bir şekilde tarama ve inceleme süzgecinden geçirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Bu çalışmada yapılan incelemelerde de bu ifadelerin doğruluğu görülmektedir.

Korkmaz'a (2014: 495) göre, *çatı* ekleri fiilde bir durum değişikliği yapmaları açısından çekim eklerine yaklaşılar bile, çekim ekleri ile aralarında olan nitelik farkı dolayısıyla çekim eklerine dâhil edilemezler. *Çatı* ekleri özünde fiilden fiil türeten eklerdir. Bu ekler fiil çekiminde kullanılan ve her biri birbirinden ayrı kendine özgü gramer değeri taşıyan; zaman, kip, şahıs vb. çekim kategorileri ile bir tutulamazlar. *Çatı* ekleri fiilden fiil türeten ekler olmaları açısından yapım ekleri ile ortaklaşmaktadırlar. Ancak yapım ekleri içerisinde bulunan *çatı* eklerinin yine kendilerine özgü özellikleri bulunmaktadır.

Korkmaz (2014: 496) belirttiği düşünceler doğrultusunda fiilden fiil yapım eklerini iki alt başlığa ayırmıştır. İlk grup; *çatı* ekleriyle birleşen ancak çoğu kök ve gövde ile kaynaşmış olan, eklendiği kök ve gövdelerde köklü bir anlam değişikliği

yaratarak eskisinden farklı yeni bir sözlük anlamı taşıyan yeni fiiller türeten eklerdir. Bu tarz bir oluşuma dâhil olan yapım eklerini ve bunlarla kurulmuş olan fiilleri çatı kavramı dışında tutmak gereklidir. Bu ekleri ise yalnız fiilden fiil yapan ekler içerisinde değerlendirmek uygun olur. Çünkü bu ekler tarihî gramer açısından aslında gramer görevi taşıyan birer çatı eki olsalar bile, tarihî gelişme şartları içerisinde, bugün artık bu özelliklerini kaybederek eklendikleri fiile yeni bir sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış ve birer yapım eki durumuna geçmişlerdir. Örneğin: “aldır- (söylenenlere aldirmek), ayır-, barış-, bildir-, canlan-, çalış-, çevir-, dağıl-, danış-, darıl-, eriş-, evlen-, geliş-, giriş-, güzelleş-, kapılan-, kırılt-, konuş-, öğüt-, ört-, savaş-, somurt- ...”.

İkinci grupta çatı eki kategorisindekiler ise, eklendiği fiilin temel anlamında, köklü bir değişikliğe sebep olmayan, fiilin özne ve nesne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir. Örneğin: “iç- / iç-il-, iç-ir-; giy- / giy-in-, giy-dir-; ver- / ver-il-, ver-dir-, ver-dir-t-; tan- / tan-ış-, tan-ış-tır-; kaç- / kaç-ış- gibi” (Korkmaz, 2014: 496).

Sonuç olarak Korkmaz’ın (2014), konu ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamaları da göz önünde bulundurarak, çatı eklerinin birer çekim eki olarak görülemeyeceği kanaatindeyiz. Çatı ekleri, fiilde durum değişikliği yapmaları bakımından çekim eklerine yakınlaşsalar da birer çekim eki değildirler. Ayrıca yapım ekleri içerisinde de kendilerine özgü bir yerleri bulunmaktadır. Bu duruma şu açıdan da bakabiliriz; nasıl hâl eklerini bünyesine kabul etmeyen bir isim olmadığı gibi, zaman eklerini kabul etmeyen bir fiil de yoktur. Fakat çatı ekleri olarak nitelendirdiğimiz ekleri dilin kullanımını açısından her fiile istediğimiz gibi de getirememekteyiz. Örneğin; *vurundu* ya da *yazındı* denemeyeceği gibi. Kısaca; çatı ekleri fiilden fiil yapma ekleri içerisinde olup kendilerine özgü özelliklerine göre ayrı bir gramer konusu olarak ele alınmalıdır.

Fiilde çatıyla ilgili diğer bir mesele ise fiil çatısının sınıflandırılması ve çatı türleri için kullanılan terimlerdir. Banguoğlu (2015: 411-419), Korkmaz (2014: 494-515), Gencan (2007: 379-393), Ergin (2009: 200-213), gibi araştırmacıların Türkiye Türkçesinde fiil çatısına farklı terimler ve tasnifler ile yaklaştığı görülmektedir. Fiil çatısının sınıflandırılmasında örneğin; Ediskun (1999: 219), fiilleri özne ve nesne ile

olan ilgileri açısından etken, edilgen, dönüşlü, işteş, geçişli, geçişsiz, oldurgan ve ettirgen çatılar olmak üzere tasniflemektedir. Aksan (1983: 220) ise eylemleri geçişli ve geçişsiz olmak üzere nesne ile olan ilgilerine göre ayırdıktan sonra, eylemleri; “etken eylem, edilgen eylem, dönüşlü eylem, işteş eylem, ettirgen eylem” olarak özne ile olan ilişkilerine göre beş ana başlığa ayırmaktadır. Hengirmen (2015: 203-213) ise çatıyı yine diğer araştırmacılar gibi öznenin ve nesnenin durumuna göre ele almaktadır. Fiilleri nesnesine göre geçişli eylem ve geçişsiz eylem, ettirgen ve oldurgan eylem şeklinde ele alırken, öznesine göre çatıyı ise etken eylem, edilgen eylem, dönüşlü eylem ve işteş eylem olmak üzere yine dört başlık altında ele almaktadır.

Sonuç olarak, kaynaklarda verilen fiilde çatı tasniflerinden görüldüğü üzere çatının tasnifi ve kullanılan terimler hakkında araştırmacılar arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır.

1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI TASNİFİ

Bu çalışmada öncelikle Türkiye Türkçesi üzerine araştırma yapan dilcilerin çalışmaları kaynak alınmıştır. Bu dilcilerin fiil çatısına dair sundukları tanım ve tasnifler incelenmiştir. Ayrıca konu ile ilgili tartışmalı konulara da genel olarak değinilmiştir. Bu başlık altında ise özellikle Korkmaz’ın (2014: 494-515) ve Ergin’in (2009: 200-213), yapmış olduğu açıklamalardan yola çıkılarak çatı türleri hakkında bir inceleme ve değerlendirme yapılmıştır.

Çatı tasnifi;

Bir fiilin geçişli veya geçişsiz olması nesne ile olan bağlantısı ile ilgilidir. Dilimizde kök ve gövde durumundaki fiiller nesne ile olan ilgilerine göre geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar.

Ergin’in geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller ile ilgili yapmış olduğu açıklamalar bu çalışmada yönlendirici olmuştur. Ergin’e (2009: 282) göre, fiil kök ve gövdeleri iki çeşit hareketi karşılar. İlk olarak, bu fiillerin bir kısmında hareketin yönü dışarıya doğru olup

etki edeceği nesne bağılı olduğu şahsın dışındadır. Fiilin gösterdiği hareket yapanın dışında bir nesneye yönelip etki eder. Bu şekildeki hareketleri karşılayan fiiller *geçişli fiiller* olup bir *yapma* ifade etmektedirler.

Ergin'e (2009: 282) göre ikinci çeşit hareketlerde ise hareketin etki edeceği nesne bağılı olduğu şahıs olup hareketin yönü içe doğrudur. Bu fiiller olma ifade ederler. Hareket yapana yönelir ve yapana tesir eder. Bu sebeple bu fiillerde şahıs yapan değil olandır. Bu fiiller yazar tarafından *geçişsiz fiiller* olarak adlandırılmıştır.

Türkiye Türkçesinde fiil, özne ile olan bağlantısı açısından ele alındığında yapılan incelemeler doğrultusunda fiil çatısını altı gruba ayırmak mümkündür. Bunlar; yalın çatı, edilgen çatı, meçhul çatı (öznesiz çatı), dönüşlü çatı, işteş çatı, ettirgen çatı terimleriyle karşılanabilir. Korkmaz (2014: 499-512) da, fiil ve özne bağlantısı açısından buna benzer bir sınıflandırma yapmıştır. Ancak bu çalışmada Korkmaz'dan (2014), farklı olarak *yalın çatı (etken çatı)* terimindeki *etken* ifadesine yer verilmemektedir. Ayrıca içerik olarak farklı bir sınıflandırma yapılmıştır.

1.2.1. Yalın Çatı

Fiilde ifade olunan hareketin doğrudan bir özne tarafından yapıldığını bildiren, çatı eklerinden birini almamış, geçişli veya geçişsiz olan kök ve gövde durumundaki fiilleri kapsayan çatıya *yalın çatı* denilmektedir. Korkmaz (2014: 499), *etken çatı (yalın çatı)* olarak adlandırdığı bu çatı türüne dair yaptığı açıklamalarda, çatı eki almamış geçişli ya da geçişsiz tüm fiillerin birer özneye ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.

Yalın çatı, çatı eki bakımından eksiz bir çatıdır. Fiilin özne ile bağlantısı önemlidir. Korkmaz'ın da (2014: 500) ifade ettiği gibi bu çatı türünde fiillerin özne açısından geçişli veya geçişsiz olmasının bir önemi yoktur. Korkmaz'ın bu açıklamasına dayanarak şunu belirtebiliriz ki, geçişli ve geçişsiz tüm fiiller cümlede bir özneye ihtiyaç duyduğundan bu grup dâhilindedir.

Bu çalışmada yalın çatı olarak adlandırmayı uygun bulduğumuz fiil çatısının araştırmacılar tarafından farklı terimler ile karşılandığı görülmektedir. Bu

araştırmacılarından Banguoğlu (2015: 411), yalın görünüş terimini kullanırken Jean Deny (1941: 343) ise, ilk taban terimini kullanmaktadır. H. Ediskun (1999: 219), Hengirmen (2015: 208) Gencan (2007: 385) *etken fiil* ya da *etken eylem* terimlerini kullanırken Korkmaz (2014: 499) ise, *etken çatı (yalın çatı)* şeklinde adlandırma yapmaktadır.

Bu araştırma doğrultusunda incelenen kaynaklardan Uğur Çakır'ın (2013: 8-9), tez çalışmasında yapmış olduğu sınıflandırma da yönlendirici olmaktadır. Yazar, (Çakır, 2013: 8-9), geçişli ve geçişsiz fiilleri yalın çatı içerisinde ele almıştır. Yalın çatıyı ikiye ayırmaktadır. Bunlar: *Yalın Çatılı Geçişli Fiiller* ve *Yalın Çatılı Geçişsiz Fiiller* olup bu çalışmada da böyle bir sınıflandırma uygun görülmektedir.

Korkmaz (2014: 500) ve Çakır'ın (2013: 8-9), konu ile ilgili açıklamalarına dayanarak yalın çatıyı şu şekilde sınıflandırıp tanımlamak mümkündür:

Yalın Çatılı Geçişli Fiiller: Çatı eklerinden hiçbirini almayan, yapma-etme bildiren, öznesi bulunan, nesneyi buldurmaya yönelik sorulara cevap veren yani; belirtili veya belirtisiz nesne alabilen fiillerdir.

*“Kısacası, paya pay, üç sene dayağımı **yedim**...”* (Gürpınar, 2007:29).

*“Yüklüğü **açtım**.”* (Gürpınar, 2007:48).

*“Bunun üzerine **Hakkı Celis**, gözlere dair yavaş sesle bir uzun şiir **okudu**”* (Karaosmanoğlu, 2016:51).

*“Sardığı cıgarayı **yaktı**, ocakçının masaya bıraktığı kahvesinden bir yudum **aldı**.”* (Tan, 2014:83).

*“Gözlerini sımsıkı **kapadı** Keder.”* (Tan, 2014:115).

Yukarıda cümlelerde verilen fiillere bakıldığında bu fiiller hem nesne alan yani, geçişli hem de öznesi bulunan ve öznenin doğrudan işi yaptığı, çatı eki almamış fiillerdir. Bu fiiller yalın çatılı geçişli fiiller grubuna girerler.

Yalın Çatılı Geçişsiz Fiiller: Çatı eklerinden hiçbirini almayan, olma-oluş bildiren, öznesi bulunan, nesneyi buldurmaya yönelik sorulara cevap vermeyen yani,

belirtili veya belirtisiz nesne almayan fiillerdir.

“...ben de bu bahçe gibi **çürüyeceğim**...” (Karaosmanoğlu, 2016:118).

“...hayalleriyle çıldıracak hâllere **geldim**...” (Kemal, 2005:55).

“...ben vatanım için hastayken de **ölürüm**...” (Kemal, 2005:55).

“Gururla **baktı** oğullarına Salih Efendi” (Tan, 2014:83).

“Yüzünde çarpık, hınzırca bir gülüşle **kalktı**, kapıya doğru **yürüdü**” (Tan, 2014:85).

Bu cümlelerdeki fiiller ise nesne almayan, öznesi bulunan, çatı eki almamış fiiller olup yalın çatılı geçişsiz fiiller grubuna girmektedirler.

Ayrıca çatı eki almamış yani, yalın çatılı olan ancak cümle içerisindeki anlamına göre hem geçişli hem de geçişsiz durumda olabilen fiiller de vardır. Bu durumu tez çalışmasında Çakır (2013: 10), şu şekilde açıklamakta ve örneklendirmektedir: “Hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilen bazı yalın çatılar vardır. Bunlar cümle içerisinde hangi anlamda kullanılıyorsa ona göre geçişli ya da geçişsiz olabilir. Bu tarz fiillere *ortada fiil* adı verilmiştir. Örneğin; çal-, geç-, gez-, sür- vb.”

1.2.2. Edilgen Çatı

Türkiye Türkçesinde edilgen çatı konusuna dair yapılan incelemelerde görülmektedir ki, edilgen çatı hakkında benzer açıklamalara yer vermelerine rağmen birbirinden farklı terimler kullanan araştırmacılar bulunmaktadır. Örneğin; Banguoğlu (2015: 413), *edilen görünüşü (aspect passif)* terimini uygun görürken Gencan (2007: 386) ve Hengirmen(2015: 203), *edilgen eylem*; Korkmaz (2014: 500) ise, *edilgen çatı* terimini kullanmıştır.

Zeynep Korkmaz’a (2014: 500) göre, yalın çatılı fiillere *-(I)l-/(U)l* ve *-(I)n-(U)n-* ekleri eklenerek kurulan fiiller edilgen fiiller’dir. Bu fiillerin meydana getirmiş

olduğu çatı ise, edilgen çatı'dır. Edilgen çatının asıl ekleri *-(I)l-/(U)l-* ekleridir ancak, bu ek ünlü ile ve *-l* ünsüzü ile biten fiillere gelmediğinden dolayı, böyle durumlarda doğacak ses uyumsuzluğunu önlemek üzere, edilgenlik eki olarak *-(I)n-/(U)n-* ünsüzü kullanılmaktadır.

Korkmaz (2014: 500), edilgen çatıya yönelik açıklamalarının devamında; “aç-ıl-, alın-, atıl-, başla-n-, biç-il-, bil-in-, boz-ul-, böl-ün-, büz-ül-, çalın-, çiğne-n-, del-in-, döv-ül-, duy-ul-, gid-il-, göm-ül-, gül-ün-, kat-ıl-, kes-il-, kır-ıl-, koru-n-, oku-n-, oynan-, sar-ıl-, sat-ıl-,...” örneklerini vermiştir.

Korkmaz, ünlü veya *-l* ünsüzü ile biten fiillere eklenen *-(I)n-/(U)n-* çatı ekinin dönüşlülük çatısı ile karıştırılmaması amacıyla, bazen *-(I)n-/(U)n-* çatı eklerinin ayrıca *-(I)l-/(U)l-* çatı ekleri ile pekiştirildiğini de belirtmektedir. Ayrıca konu ile ilgili olarak “ara-n-/ ara-n-ıl-, başlan-/ başla-n-ıl-, bekle-n-/ bekle-n-il-, besle-n-/ besle-n-il-, bul-un-/ bul-un-ul-, de-n-/ de-n-il-” örnekleri verilmiştir (Korkmaz, 2014: 501).

Korkmaz'a göre edilgen çatı ekleri, geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirmektedir ve fiil etken çatıdaki özne ve nesneyi almaz. Bu sebeple edilgen çatı, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş, öznesi belli olmayan çatıdır. Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne bürünmektedir. Söz gelişi *Resim sergisi gezildi* cümlesindeki resim sergisi ad tamlaması, gezildi fiilinden etkilenmiş ve etken çatıda cümlenin nesnesi iken, edilgen çatıda ise özne durumunda karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz, 2014: 501).

Ergin (2009: 204) ise, çatı konusunu daha öncede belirttiğimiz üzere fiilden fiil yapan ekler içerisinde ele almaktadır. Edilgen çatıyı *pasiflik ve meçhul eki* terimleri dairesinde izah etmektedir. Kullanılan ekleri ise *pasiflik ve meçhul eki* olarak adlandırmaktadır.

Edilgen çatı, fiilin özne ile olan ilgisi açısından ele alınır ve geçişli fiilleri, geçişsiz fiiller hâline getirmektedir. Ergin'in (2009: 204) çatı kavramını kullanmadan ifade ettiği asıl edilgen çatı eki yani, pasiflik ve meçhul eki eki *-l-* dir. Ancak bu ek ünlü ile ya da *-l-* ile biten kök ve gövdelere eklenemediğinden, edilgenlik *-n-* eki ile yapılmaktadır. Kısaca; Türkiye Türkçesinde edilgen çatı eki *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n- (U)n-*

ekleridir.

Şunu da ilave etmek gerekir ki; edilgen çatı eki olan *-n-* ekinin ünlü ya da *-l-* eki ile biten fiillere eklenerek meydana getirdiği edilgenlik anlamını pekiştirmek amacıyla ayrıca bir *-l-* eki daha eklenmektedir. Örneğin: “*ye-n-i-l-*” ve “*oğu-n-u-l-*” gibi (Ergin, 2009: 320).

Ergin (2009: 204) göre, pasiflik ve meçhul eki olan *-(I)l-/-(U)l-* ekinin kullanılmadığı yerlerde *-(I)n- (U)n-* eki getirilmektedir. Bu *-(I)n- (U)n* eki ayrı bir ek olarak düşünülmemeli ve *-(I)l-/-(U)l-* ekinin bir şekli olarak sayılmalıdır. Ayrıca, pasiflik ve meçhul eki *-(I)n- (U)n-* ile dönüşlülük eki olan *-(I)n- (U)n-* ekinin karıştırılmaması için fiillerin fonksiyon farkına dikkat etmek gereklidir.

“*Sünnet kıyafetleri **alındı**, yataklar **serildi**, yatakların serildiği salon bayram yeri gibi **süslendi**. Kurbanlar **kesildi**; kazanlarla etler...*” (Tan, 2014: 82).

Bu örneklere bakıldığında alın-, seril-, süslen-, kesil- fiillerinin edilgen çatılı fiiller olduğu görülmektedir. Cümlelerde fiilde gerçekleştirilen işin kim tarafından yapıldığı söylenmemiş ya da belli değildir.

“*Çevredeki bütün dükkânlara dağıtıldı el ilanları, evlerin posta kutularına **atıldı***” (Tan, 2014: 120).

“*Sakarya Harbi ülkenin gerçekten de en fakir düştüğü bir dönemde **yapıldı***” (Pala, 2011: 220).

“*Gazeteci Defne Kaman, işte yüzyılın bu en sıcak yazının ortasında çok sıcak bir Salı gecesi Kadıköy’den 20:45’te kalkan Barış Manco Vapuruna binerken **görüldü***” (Buket, 2012: 14).

1.2.3. Meçhul Çatı (Öznesiz Çatı)

Meçhul çatının ekleri; *-(I)l-/-(U)l* ve *-(I)n-/-(U)n-* ekleridir. Meçhul çatı ekleri ile edilgen çatı ekleri şekilce aynı olsalar da aralarında fonksiyon bakımından farklar

bulunmaktadır. Ergin (2009: 204), konuya fiilden fiil yapma ekleri içerisinde değinmektedir. Korkmaz (2014: 502), *Meçhul Çatı (Öznesiz Çatı)* başlığı altında konuyu ele almaktadır. Hengirmen (2015: 202-215), Gencan (2007: 379-393), Bilgin (2013: 417-426) gibi bazı dilcilerin çalışmalarında ise meçhul çatı adıyla ayrı bir başlığın dahi olmadığı veya meçhul çatıya edilgen çatı içerisinde değinildiği görülmektedir.

Araştırmacıların konu ile ilgili sundukları bilgilere yer verecek olursak, Zeynep Korkmaz' a göre *Meçhul Çatı (Öznesiz Çatı)* kavramı şu şekildedir:

Meçhul çatı öznesi belli olmayan bir çatı türüdür. Edilgen çatı'da özne aktif değil pasiftir durumdadır. Meçhul çatıda ise cümle öznesizdir, özne gerçekten bilinmemektedir. Edilgen çatı, geçişli fiillerden kurulduğu hâlde, meçhul çatılar, geçişsiz fiillerden yine aynı şartlara bağlı *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleri fiile eklenerek kurulmaktadır. "...acın-, ağlan-, bakıl-, başlan-, bıkıl-, binil-, buluşul-, çarpıl-, dönül-, düşül-, erişil-, gelin-, gidil-, giril-, korkul-, oturul-, ölün-, uyun-, vazgeçil-, yatıl-, gibi" edilgenlik eki almış çatıların özneleri belli değildir. Bu durumda denilebilir ki; meçhul çatılar, geçişsiz fiillerden *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleri ile kurulmuş olan öznesiz çatılardır (Korkmaz, 2014: 502).

Ergin (2009: 204-207) ise meçhul çatıyı fiilden fiil yapan ekler içerisinde ele almaktadır. Yazar, *meçhul eki* olarak adlandırdığı *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* eklerinin meçhul çatı yapma fonksiyonlarından çatı terimini kullanmadan bahsetmiştir.

Pasiflik ve meçhul eki geçişli fiillere getirildiği gibi, geçişsiz fiillere de getirilmektedir. Bu ek geçişsiz yani olma ifade eden fiillerden meçhul fiiller meydana getirmektedir. Meçhul fiiller; fail istemeyen, çekim sırasında faili olmayan ve gösterilen hareketin kim tarafından yapıldığı bilinmeyen fiiller olarak ifade edilmektedir. Örneğin, "dur-u-l-, gid-i-l-, düş-ü-l-, yat-ı-l-, kalk-ı-l-,kork-u-l-, öl-ü-n-, gül-ü-n-, çekin-i-l-, sus-u-l-,giriş-i-l-, yetiş-i-l-,eğlen-i-l... gibi" (Ergin, 2009: 204).

Karaağaç (2013: 632-633) ise meçhul çatıyı edilgen çatı içerisinde ele almakta ve meçhul çatı eklerinden bilinmezlik ekleri şeklinde bahsetmektedir. Ve konuyu edilgen çatı içerisinde açıklamaktadır. Yazar'a göre, edilgen eylemler yalnızca özneye

yönelen ve onu etkileyen, olma ve yapılma bildiren eylemlerdir. Türkçede, edilgenlik görünüşü biçim bilgisi doğrultusunda, eylemden eylem yapan *-(I)l/-/(U)l-* ekiyle elde edilmektedir. Türkçede, edilgenlik ve bilinmezlik eki yapma bildiren eylemlere getirilerek edilgen özneli eylemler kurulur. Olma bildiren eylemlere getirilerek ise bilinmez özneli eylemler meydana getirilir. “Ünlü veya *-l-* sesi ile biten eylem kök ve gövdelerinde, bu *-l-* edilgenlik ve bilinmezlik eki, yalnız sesçe *-n-* (*<-l-*) olur.”

Geçişli eylemlere edilgenlik görünüşü katan *-(I)l/-/(U)l-* eki, “git- >gidil-; coş- >coşul- ; dur- >durul-; öl- >ölün-, kal- >kalın- vb” örneklerinde olduğu gibi geçişsiz eylemleri de bilinmez özneli eylemler haline getirmektedir. Görüldüğü üzere *-(I)l/-/(U)l-* edilgenlik ve bilinmezlik eki, *-(I)l/-/(U)l-* ile ve ünlü ile biten eylemlerde *-(I)n/-/(U)n-* şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, “topla- >toplan-”, “öl- >ölün-”, “sal- >salın-” (Karaağaç, 2013: 633) fiillerinde olduğu gibi.

İncelediğimiz çalışmalar doğrultusunda denebilir ki, meçhul çatı *-l-* ve *-n-* çatı eklerinin geçişsiz fiillere eklenmesiyle kurulan çatı türüdür. Bu çatıya sahip olan fiillerle kurulan cümleler öznesizdir. Bu tür cümlelerde ne gerçek öznenen, ne sözde öznenen, bahsetmek mümkündür. Bu fiillerde özne bulunmayıp, bunlar meçhul (öznesiz) çatılı fiillerdir. Örneğin;

*“Bağdat yakınlarına **gelinmişti**”* (Pala, 2011:60).

*“Ancak sonra köprünün gerek tamir, gerekse diğer giderlerine mukabil bir müruriye (geçiş ücreti) alınmaya **başlandı**”* (Pala, 2011:93).

1.2.4. Dönüslü Çatı

Dönüslü çatı ekleri olan *-(I)l/-/(U)l-* ve *-(I)n/-/(U)n-* ekleri, Ergin’in (2009: 202-204) belirttiği gibi Türkçede eskiden beri kullanılarak günümüze kadar ulaşan çok işlek olan eklerdendir. Araştırmacı, bu eki de fiilden fiil yapma eklerinden *-(I)l/-/(U)l-* ve *-(I)n/-/(U)n-* eki çerçevesinde ele almaktadır.

Dönüştürücü çatılı olan fiiller kendi kendine olma veya yapma ifade etmektedirler. Öznenin yaptığı iş yine kendine tesir etmektedir, etkilemektedir. Dönüştürücü eki ile kurulan fiiller kendi kendine yahut kendisine yapma veya olma anlamı taşımaktadırlar. Görüldüğü üzere her iki durumda da yine öznenin kendisi, gerçekleştirilen işten etkilenmektedir.

Konu ile ilgili Ergin'in görüşleri yönlendirici olmaktadır. Ergin (2009: 202), *-(I)n-/(U)n-* ekinin Türkçede eskiden beri kullanımda olan ve en işlek fiilden fiil yapan eklerden biri olduğunu belirtmiştir. Ergin, bu *-(I)n-/(U)n-* ekinin fonksiyonunu iki boyutta ele almaktadır: ilki; kendi kendine, kendi başına yapma ya da olma, ikincisi ise kendisine yapma veya olma şeklindedir. Dönüştürücü fiiller failin üzerine dönen kendisini etkileyen hareketleri karşılarlar bu nedenle kendi kendine olma veya yapma da ifade ederler. "Karşılıklı hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için *-n-* eki ile yapılan bu fiillere dönüştürücü fiiller ve *-n-* ekine de dönüştürücü eki (mütavaat eki) adı verilir" (Ergin, 2009: 202).

Ergin (2009: 202) dönüştürücü fiillerin büyük bir kısmının olma ifade ettiğini yani geçişsiz durumda olduğunu ancak, geçişli olanlarının da az da olsa bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlar ise yapma bildiren fiillerdir. Kısaca dönüştürücü fiiller genellikle geçişli fiillerden oluşturulur. Ancak geçişsiz fiillerden yapılanları da mevcuttur.

Konu ile ilgili olarak Ergin (2009: 202) şu örnekleri vermektedir: "Al-ı-n-, sal-ı-n-, gez-i-n-, giy-in-, dola-n-, tıka-n-, bul-u-n-, aç-ı-n-, öğre-n-, tut-u-n-, döv-ü-n-, saklan-, ara-n-, taşı-n-, sürü-n-, söyle-n-, kaç-ı-n-, mırıldan-, tap-ı-n-".

Dönüştürücü çatısının asıl eki *-(I)n-/(U)n-*'dir. Ancak bazı durumlarda *-(I)l-/(U)l-* eki dönüştürücü ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; kesil-, çekil-, atıl-, üzül-, kırıl- gibi fiiller kullanıma göre işin biri tarafından yapılması anlamını ya da kendi kendine olma anlamı taşımaktadır. *-(I)l-/(U)l-* eki işin kendi kendine olma boyutunda bir dönüştürücü ifade meydana getirmiştir. Ancak Ergin (2009: 206) *-(I)l-/(U)l-* ekini bir dönüştürücü eki olarak saymamaktadır. Yazara göre, "-l-'li fiillerin bu kendi kendine olma ifade etmeleri dönüştürücü değil, geçişsizliktir." Bu düşünceye katılarak belirtmekteyiz ki; *-(I)l-/(U)l-* ekiyle kurulan böyle fiillerde kendi kendisine olma ifadesi *-n-* eki ile kurulan dönüştürücü fiillerdeki gibi öznenin yaptığı işin yine

kendisine dönmesi gibi değil de bir kendiliğinden olma biçimindedir.

Ergin biçimce aynı olan edilgen çatı eki *-(I)l/-/(U)l-* ile dönüşlülük ifadesi taşıyan *-(I)l/-/(U)l-* eki arasındaki farkı şu ifadelerle belirtmektedir.

Pasif fiiller bir maruz kalma, bir uğrama, bir olma ifade ederler. Fakat bu olmada ya başkası tarafından yapılma veya kendi kendisine olma vardır. Meselâ başkası tarafından gör-ü-l-, tut-u-l-, kes-i-l- vardır, kendi kendisine tut-u-l-, kes-i-l-, çek-i-l- vardır. Şüphesiz pasif fiillerin asıl mânâsı başkası tarafından yapılma ifade etmektedir. Kendi kendisine olma ifade edenlerin böyle bir mânâyı sonradan kazandıkları anlaşılmakta, bunlarda başkası tarafından yapılmış farzedilmek şeklinde gizli bir mânâ da sezilmektedir. Bu kendi kendisine olma ifade etmek bazı fiillerde o kadar ileri gitmiştir ki pasiflik mânâsı tamamen kaybolmuş ve pasiflik eki adetâ bir dönüşlülük eki hâline gelmiştir: üz-ü-l-, sık-ı-l- misallerinde olduğu gibi. Hatta böyle fiillerin dayandığı asıl fiillerin dönüşlü, yani -n-'li şekilleri de kullanılmaz. Fakat tabii yine de -l- eki bir dönüşlü eki sayılamaz. -l-'li fiillerin bu kendi kendisine olma ifade etmeleri dönüşlülük değil, geçişsizliktir. Bu kendi kendisine olma dönüşlü fiillerdeki gibi failin yaptığı işin kendi kendisine dönmesi değil, bir kendiliğinden olmadır. Yani dönüşlü fiillerdeki aktiflik bunlarda yoktur. aç-ı-n-, aç-ı-l-; tut-u-n-, tut-u-l-; dök-ü-n-, dök-ü-l- arasında daima bir aktif pasif farkı vardır (Ergin,2009: 205-206).

-(I)l/-/(U)l- ve *-(I)n/-/(U)n-* eklerinin yanı sıra dönüşlü çatıda *-(I)ş/-/(U)ş-* ekinin kullanıldığı fiiller de vardır. Örneğin, “bula-ş-, büz-üş-, er-iş-, egle-ş-, gel-iş-, gir-iş-, il-iş-, kır-ış-, kok-uş-, ol-uş-...” (Korkmaz, 2014: 504).

-(I)n/-/(U)n- dönüşlülük eki bazı fiil kök ve gövdelerinde, dilin tarihi gelişimi neticesinde günümüzde kaynaşmış bir şekilde de görülebilmektedir. Bu *-(I)n/-/(U)n-* eki kök ve gövdelerden ayrılamaz. Bu tarz fiiller yeni bir sözlük anlamı kazanmış olsalar da derin yapıda bir dönüşlülük anlamı taşımaktadırlar. Korkmaz (2014: 504), dönüşlülük ekinin kök ve gövde ile kaynaştığı bazı dönüşlü çatıların olduğunu ifade etmektedir. Yazar, tarafından verilen bazı örnekler şunlardır: “aldan-, arın-, aşın-, avun-, barın-, davran-, düşün-, gücen-, gocun-, ısın-, imren-, tüken-, sakın-...”.

Ağaçlan, güzelleş-, çirkinleş-, sakatlan-, lezzetlen- gibi fiillerde ise *-(I)n/-/(U)n-* ve *-(I)ş/-/(U)ş-* eklerinin isimden fiil türeten *-le/-la* ekleri ile kaynaşmasıyla bir dönüşlülük anlamının oluştuğu da görülmektedir. Korkmaz da (2014: 505), “çiçeklen-, hastalan-, tatlan-, güzelleş- vb. ” örnekleri vererek bu dönüşlü fiillerde kendi kendine oluşun söz konusu olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak asıl dönüşlülük eki $-(I)n-/(U)n-$ olmakla beraber $-(I)l-/(U)l-$ ve $-(I)ş-/(U)ş-$ eklerinin de kullanıldığı görülmektedir. $-(I)l-/(U)l-$ ve $-(I)n-/(U)n-$ ekleri aynı zamanda edilgen çatı ekleri olarak kullanılmaktadır. Bu eklerin fonksiyonlarını belirlemek için fiillerin anlamlarına bakmak gerekmektedir.

“*Her yanım kesiliyordu*” (Gürpınar, 2007: 48).

“... o kadar *kabalaşmıştı*” (Karaosmanoğlu, 2016: 126).

“*Onları seyretmekle yetindi Keder*” (Tan, 2014: 116).

“...*daldığı âlemden güçlüğüyle ayıldı*” (Tan, 2014: 116).

“...*döşeginin üstüne uzandı*” (Tan,2014: 44).

Yukarıda verilen örneklerdeki fiiller dönüşlü çatılı fiiller olup örneklerin çoğaltılması mümkündür.

“*Endişelenince zaten minyon bedeni daha da ufaldı, küçüldü, büzüldü*” (Uzuner,2012: 303).

Verilen son cümlede bulunan ufaldı, küçüldü fiillerindeki gibi $-(I)l-/(U)l-$ eki ile türeyen fiiller için Korkmaz’ın şu açıklamaları yönlendirici olmuştur.

Korkmaz “durul-, incel-, kocal-, köknel-, küçül-, seyrel-” örneklerini vererek bu eki şu cümlelerle açıklamıştır: “Ünlü ile biten sıfatlardan ‘olma’ bildiren fiiller türeten bir ektir. Sonu -k- ile biten sıfatlarda bu sesin eriyip kaybolduğu görülür. Sayıları sınırlıdır” (Korkmaz, 2014: 176).

1.2.5. İşteş Çatı

İşteş çatı eki $-(I)ş-/(U)ş-$ ’dir. İşteş çatı ile ilgili araştırmacılar tarafından yapılan tanım ve açıklamalara bakıldığında araştırmacıların konu ile ilgili benzer ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Ergin (2009: 206), fiilden fiil yapan yapım ekleri içerisinde

konuyu ele alırken, Banguoğlu (2015: 416) ise, *karşılıklı görünüş* alt başlığı altında konuyu ele almaktadır. Bu tarz farklılıklar olsa da araştırmacılar tarafından genel olarak benzer açıklamalar yapılmaktadır. Araştırmacılar arasında işteş çatıya yönelik yapılan tanım ve örneklendirmelerden bazıları şu şekildedir:

Korkmaz'a (2014: 505) göre, ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına -ş- ekinin, ünsüzle bitenlere dil ve dudak benzeşmesine uyan bağlantı ünlüsü almış -(I)ş-/-(U)ş- ekinin eklenmesiyle işteş çatı kurulur. Örneğin: “anla-ş-, bekle-ş-, çek-i-ş-, did-i-ş-, bul-u-ş-, döv-ü-ş-” gibi.

Banguoğlu (2015: 416), *Karşılıklı Görünüş* başlığı altında işteş çatıyı ise şu ifadelerle anlatmaktadır. “Söz içinde kimse olan kişi veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir -iş- eki alıp karşılıklı görünüşe (aspect reciproque) girer: Ali ve Veli dövüştüler. O gün iki aile tanışacaktı. Sizinle çatışacağız. gibi”.

Eylemin etkisi, kimse olan her iki kişi veya her iki taraf üzerinde döner. Bu etki ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde olmaktadır. Doğrudan ise her iki kimse aynı zamanda birbirinin nesnesi durumundadır. “Ali ve Veli dövüştüler = Ali Veli’yi, Veli Ali’yi dövdü” örneği gibi. Ve bu fiiller tarifçe geçişsiz olup nesne almazlar ancak, mantıkça iki taraflı olarak geçişlidirler (Banguoğlu, 2015: 416).

Ayrıca Banguoğlu (2015: 417), “-iş- ile yapılan fiil görünüşünün bir başka anlatımı daha vardır ki buna işbirliği görünüşü (aspect collaboratif) adını veririz. Burada kimse yine birden fazla olmakla birlikte iki taraf değil, birlikte kılıcı bir topluluk teşkil ederler: Yolcular kaçıştılar. Kuşlar uçuşuyor...” şeklinde açıklama ve örneklendirmeler yapmaktadır.

Karaağaç (2013: 318-319) ise, eylemden eylem yapım ekleri konusu içerisinde -(I)ş-/-(U)ş- ekinin çok eskiden beri kullanılan ve çok işlek olan bir işteşlik ve ortaklaşalık eki olduğunu belirtmektedir. Bu ek işteşlik, ortaklaşalık işleviyle karşılıklı ve birlikte gerçekleştirilen eylemler yapmaktadır. Yazar konu ile ilgili şu örnekleri vermektedir: “ağla- > ağlaş-; ak- > akış-; anal- > anlaş-; at- > atış-; bağır- > bağırış-; bak- > bakış-; bekle- > bekleş-; boğ- > boğuş-; bul- > buluş-; çarp- > çarpış-; çat- > çatış-; döv- > dövüş-; gül- > gülüş-; kaç- > kaçış...” (Karaağaç, 2013: 319).

Karaağaç'a göre Türkçede işteşlik görünüşü başlıca iki yolla bildirilmektedir.

Bunlar:

1. Kök eylemlerden -ş- işteşlik ekiyle yapılmış işteş eylemler: at-ı-ş-, al-ı-ş-, gül-ü-ş-, yap-ı-ş-, gör-ü-ş-, sev-i-ş-, kaç-ı-ş-, yaz-ı-ş- vb.

2. Söz diziminde işteşlik görünüşü: Özne, -la² araç durumu eki veya ile, birlikte edatlarıyla işteş olduğu varlıklara bağlanır. Bu işteşlik görünüşü, aynı zamanda, araç durumu çekimlidir: Ali, Ahmet ile Ankara'ya gitti. Bu kuyuyu Mehmet Ağa ile birlikte kazmıştık.; Ahmet'le Hasan okula geldiler. Ayrıca sıralayıcı bağlama edatlarıyla işteş özneler bir araya getirilerek de işteşlik görünüşü elde edilir: Ahmet, Turgut ve Salih Beyler, Manisa'nın il haline gelmesini sağlayacak işler yaptılar (Karaağaç, 2013: 684).

Yapılan incelemelerden görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesinde -(I)ş-/-(U)ş- çatı ekinin iki fonksiyonu bulunmaktadır: İlki; -(I)ş-/-(U)ş- işteşlik çatı ekini alarak bir işin karşılıklı olarak yapılması anlamını taşıyan fiiller yapmak, ikincisi ise bir işin toplu bir şekilde, hep birlikte gerçekleştirildiğini belirten fiiller yapmaktır. Yani her iki durumda da birden fazla özne hareketin gerçekleştirilmesine iştirak etmektedir.

“...Hiç **uyuşmayız kendisiyle**” (Tan, 2014: 129).

“Müşteri ve hekim hafif bir reveransla **selamlaştılar**” (Gürpınar, 2007: 170).

“...işte **buluştuk** sonunda...” (Uzuner, 2012: 283).

“...uğurlamaya gelen yaşlılarla **vedalaşırlar**...” (Pala, 2011: 70).

Yukarıdaki örneklerde yer alan fiiller işteş çatılı fiillerdir ve örneklerin çoğaltılması mümkündür. Ergin (2009: 207) tarafından da karşılıklı yapıma anlamı taşıyan fiillere şu örnekler verilmektedir: “vur-u-ş-, döv-ü-ş-, at-ı-ş-, sözle-ş-, kucakla-ş-, it-i-ş-, çek-i-ş-, gör-ü-ş-, dayan-ı-ş- gibi.” Hep birlikte yapıma anlamı taşıyanlara ise yazar, “koş-u-ş-, uç-u-ş-, böl-ü-ş-, gül-ü-ş-, ağla-ş-, ulu-ş-, bekle-ş-, dur-u-ş-” fiillerini örnek vermiştir.

Ayrıca görülmektedir ki işteş çatı eki -(I)ş-/-(U)ş- hem geçişli fiillere hem de geçişsiz fiillere gelebilmektedir. Bu -(I)ş-/-(U)ş- eki getirildiği fiili genellikle geçişsiz fiile çevirmesine rağmen bu durumun tersi örnekleri de bulunmaktadır. Korkmaz (2014: 505), bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır: -(I)ş-/-(U)ş- eki hem geçişli hem de geçişsiz fiillere getirilebilmektedir. Eklendiği fiili ise genellikle geçişsiz bir fiile çevirir.

Ancak, “böl- /böl-üş- (bir şeyi bölüşmek), kap-/ kap-ış- (malı kapışmak), payla-/ payla-ş- (bir şeyi paylaşmak)” şeklinde işteş çatı eki almış olmasına rağmen nesne isteyen yani, geçişli kalan istisnâlı örnek az da olsa vardır. Ergin’e (2009: 208) göre de, -(I)ş-/- (U)ş-’ li fiiller hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden yapılabilmektedir. Esas itibariyle kendileri ise geçişsiz olurlar ancak, nadir de olsa geçişli olanları da vardır. Bunlar geçişli fiillerden yapılmış olup ortaklaşma fonksiyonundaki fiiller arasında sayılmaktadırlar: “böl-ü-ş-, payla-ş-, üle-ş-, kap-ı-ş-, gör-ü-ş- gibi”.

1.2.6. Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı ile ilgili araştırmacıların vermiş olduğu tanım ve örneklendirmelerden bazıları şu şekildedir. Ergin (2009: 209-214) ettirgen çatıyı “Dİr-/- DUr-, -(I)t-/- (U)t-, -(I)r-/- (U)r-, -Ar-, -DAr-, - (I)z-/- (U)z-, -ğur-, -gür-” yapım ekleri içerisinde ele almaktadır. Faktitif ekleri olarak belirtilen bu ekler, oldurma ve yaptırma ifade eden eklerdir. Bu ekler üzerinden açıklamalar yaparken *çatı* ve *ettirgenlik* terimini kullanmamıştır. Ergin faktitif eklerini şu şekilde açıklamaktadır.

Faktitif ekleri denilen bu ekler oldurma ve yaptırma ifade ederler. Yani olma ve yapma ifade eden fiillerden oldurma veya yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Onun için bu ekler oldurma ve yaptırma ekleri adını verebiliriz... Faktitif ekleri geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Böyle fiiller hiçbir oluş ve pasiflik ifade etmezler. Tam aktiftirler ve asıl hareket daima fail dışında bir varlığa yönelmiş bulunur. Hiçbir zaman failde kalmaz, faile tesir etmez, faile dönmez. ... (Ergin, 2009: 209).

Zeynep Korkmaz Ettirgen Çatı ile ilgili olarak ise şu açıklamaları vermektedir: Ettirgen çatı, yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türü olup, başlıca ekleri ise; “-Dİr-/-DUr, -(I)t-/- (U)t-, -(I)r-/- (U)r-, -Ar-, -DAr-, -(I)z-/- (U)z-’dur” (Korkmaz, 2014: 507).

Ettirgen çatıya yazar (Korkmaz, 2014: 507) şu örnekleri vermektedir: “al-/al-dır-, başla-/başla-t-, çık-/ çık-ar-, doy-/doy-ur-, geç-/geç-ir-, git-/gid-er-, dön-/ dön-der-, dön- dür-, em-/em-iz-ir- > emzir- gibi”.

Banguoğlu'na (2015:417) göre, *Ettiren Görünüş*:

“Söz içinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir -dir- (bazen -it-, -ir-) eki alıp ettiren görünüşüne (aspect factitif) girer: Saçını kestirmişsin. Komşum ustaya bir çardak yaptırdı...”.

Yazar'a göre, bu cümlelerde adı geçmese dahi iki kimse vardır. Teki gramerce kimse, ettiren (örnek cümlede komşu Zeynep), diğeri ise mantıkça kimse, eden (örnek cümlede usta çocuk). Genellikle kime halinde bulunan, mantıkça kimse cümlede anılmamış ise bir soru ortaya çıkar. Yazar şu örneği vermiştir:

“-Saçımı kestirdim.

-Kime?

- Berbere” (Banguoğlu, 2015: 417).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere buna (cevaba) *alt kimse (sujet second)* denir. Gramerce kimse ise *üst kimse (sujet premier)* diye isimlendirilir. Ve tüm geçişli fiillerden gelen ettiren fiillerde durum böyle olup her zaman bir gramerce nesne de bulunmaktadır (Banguoğlu, 2015: 417).

Konu ile ilgili incelemeler sonrası görülmektedir ki, ettirgen çatılı fiillerde özne bir işi başkasına yaptırmaktadır. Özne cümlede işi ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırır. Günümüzde yaygın ve işlek olarak kullanılan ettirgen çatı ekleri: *-Dir-/-DUr-*, *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)r-/(U)r-* ekleridir. Korkmaz'a (2014: 510) göre, *-Dir-/-DUr-* ekleri köken bakımından *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)r-/(U)r-* eklerinin üst üste gelebilme özelliklerinden dolayı birleşip kaynaşmasından oluşan eklerdir. Şunu da belirtmek gereklidir ki ettirgen çatı ekleri her fiile eklenebilmektedir. Ancak her ek her fiile getirilememektedir.

Ettirgen çatı eklerinin de diğer çatı eklerinde olduğu gibi dilin gelişim seyri içerisinde eklendiği kök ve gövdelerle kaynaşarak ettirgenlik özelliğinden sıyrılıp yeni bir sözlük anlamı ile kullanıldığı fiiller de bulunmaktadır: yoğur-, sömür-, şaşır-, sıyır-gibi. Korkmaz da kök hali artık kullanımdan düşen ve günümüzde ettirgenlik ekinin kökle kaynaşmış olduğu fiillere şu örnekleri vermektedir: “aldat-, azıt-, dağıt-, diret-

donat-, ısıt-, ilet- ...” (Korkmaz, 2014: 508).

Şu da belirtilmelidir ki ettirgenlik ekleri geçişsiz olan fiilleri geçişli duruma getirirken, geçişli fiillerin ise geçişliliğini etkilememektedir. Türkiye Türkçesinde, ettirgen çatıda işi asıl yapan özne ya belirtme ya da yönelme hâl ekini almaktadır. İş asıl gerçekleştiren kimsenin hangi hâl ekini alacağı, ettirgenlik ekinin eklendiği fiil tabanının geçişli veya geçişsiz olma durumu ile ilgilidir. Konu ile ilgili Terbish (2006: 103) tarafından, “[Ahmet] koş-tu > Mehmet [Ahmet’i] koş-tur-du” örnekleri verilmektedir. Görüldüğü üzere koş fiili geçişsiz bir fiildir ve ettirgenlik eki aldığı işi asıl gerçekleştiren Ahmet belirtme hâl ekini almaktadır. İkinci bir örnek ise; “[*Talebe kitabı*] oku-du > Öğretmen [*talebeye kitabı*] oku-t-tu” cümleleri olup, görülmektedir ki; oku geçişli bir fiildir ve ettirgenlik eki aldığı işi asıl gerçekleştiren kimse yönelme hâl ekini almaktadır (Terbish, 2006: 103-104).

Fiil çatısının Türkiye Türkçesindeki tartışmalı konularından biri de oldurganlık terimidir. Korkmaz (2014: 498), Banguoğlu (2015: 418), Bilgin (2013: 424) gibi bazı dilciler tarafından oldurganlık terimine, ettirgen çatı içerisinde yer verilirken, Hengirmen (2015: 207), Ediskun (1999: 219) gibi isimler ise oldurganlığı ayrı bir çatı türü olarak ele almaktadırlar. Kara’ya (2016: 1212), göre *DIR-/DUR-*, *-(I)t-/-(U)t-*, *-(I)r-/-(U)r-*, *-(I)z-/-(U)z-* ekleri hem oldurgan hem de ettirgen terimleri içerisine giren biçim birimleridir. Bu eklerin *ettirgenlik* başlığı içerisinde toplanıp toplanamayacağı işlevlerinin taşıdığı ortaklıklara bağlıdır. Örneğin, Banguoğlu (2015: 418), geçişsiz fiillerden gelen ettiren görünüşte bir ettirmenin değil de oldurmanın söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Yazar şu örnekleri vermiştir: “Şoför arabayı durdurdu. Odacı ışıkları söndürsün. Fırsatı kaçırmayınız. Bu yolu kısaltacaklar gibi.”

Bu konu ile ilgili Korkmaz’ın açıklamaları yönlendirici olmaktadır.

Korkmaz’a göre “acı-, ağar-, ak-, alış-, az-, bit-, boşal-, çürü-, dal-, dolaş-, doy-, düş-, sus-, gül-, incel-, kızar-, kız, kork-, ... ” fiilleri gibi olma bildiren geçişsiz fiillere çatı ekleri getirilerek kurulan “acı-t-, ak-it-, alış-tır-, az-dır-, bit-ir-, boşal-t-, bulaş-tır-, çık-ar-, dal-dır-, doy-ur- gibi” geçişli fiillerin oldurganlık terimi ile karşılanmasına gerek yoktur. Yazar’a göre ettirgen çatı terimi hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulmuş olan çatıyı kapsayacak niteliktedir. Bunun nedeni, olma ya da oluş bildiren

geçişsiz fiillerin, aldıkları belirli çatı ekleri ile yapma ve etme bildiren geçişli fiillerden kurulan ettirgen fiillerle aynı duruma gelmeleridir (Korkmaz, 2014: 498-499). Bu noktada Korkmaz'ın yapmış olduğu ettirgen çatı tanımını anımsamak gerekmektedir. Yazar (Korkmaz, 2014: 507), *yapma*, *etme* bildiren geçişli fiiller ile *olma* bildiren geçişsiz fiilleri; *yapma*, *yaptırma* ve *ettirme* bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türü olarak ettirgen çatıyı tanımlamıştır. Yazar *yapma* bildiren geçişli fiilleri de ettirgen çatı içinde vermektedir. Bu görüşe göre ayrıca bir oldurganlık terimine ve ayrı bir sınıflandırmaya ihtiyaç yoktur.

Ettirgen çatılı fiilleri aşağıdaki örnekler üzerinden ele almak ve örnekleri çoğaltmak mümkündür:

“*Bugün senin için **yaptırtım***” (Pala, 2011: 28).

“*Torbaların birinden plastik bir tabakla çatal, bıçak **çıkardı***” (Tan,2014: 116).

“*Sadrazam bunları bizzat gözden **geçiriyor** ve matluba uygun olanları deftere **kaydettiriyor***” (Pala, 2011: 60).

“*...bir çift partal kundurayı çocuğun ayaklarına **giydirmişti***” (Pala, 2011: 10).

Sonuç olarak; Türkiye Türkçesinde fiil, nesne ile olan bağlantısı açısından geçişli ve geçişsiz fiiller olarak ikiye ayrılmaktadır. Yalın çatı kavramı ise hem geçişli hem geçişsiz herhangi bir çatı eki almamış fiilleri kapsamaktadır. Şu da unutulmamalıdır ki bir fiil çatı eki almamış durumdayken ister geçişli olsun ister geçişsiz bir özneye ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda yalın çatıyı, yalın çatılı geçişli fiiller ve yalın çatılı geçişsiz fiiller olarak ikiye ayırmakta mümkündür. Ayrıca bir çatı türü olarak oldurgan çatı diye bir türe ihtiyaç yoktur.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

Aynı kökenden gelen Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin Türk dili tarihi içerisindeki yeri ve konumuna tez konusunun bir gereği olarak çalışmanın giriş bölümünde yer verilmiştir. Kullanıldığı uzun süreç içerisinde yaşanan toplumsal değişimlere bağlı doğal olarak Azerbaycan Türkçesinde değişiklikler olmuştur. Bu çalışmada Azerbaycan'ı ve Azerbaycan Türkçesinin gelişimini etkileyen sürece değinildikten sonra tezin ana konusuna geçilmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi devrinde, Azeri ve Osmanlı sahaları arasındaki farkların ilk belirtileri başlamış olup, Osmanlı devrinde farklılaşma gitgide belirli hale gelerek kesinlik kazanmış ve sonuç olarak bugünkü ayrılıklar meydana gelmiştir. Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi arasında çok büyük ayrılıkların olmadığını söylemek mümkündür. İki saha arasındaki en büyük farklar ise bugünkü hallerinde mevcuttur.

Eskiye gittikçe, hem konuşma ve yazı dili açısından hem de kelime miktarı açısından bu ayrılıkların azaldığı görülmektedir (Ergin, 1971: VIII).

Ergin, *Azeri Türkçesi* adlı eserinde Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlıca Türkçesi arasındaki farklılıklar ve yazı dili olarak teşekkülü ile ilgili şu açıklamalara da yer vermektedir:

Azeri ve Osmanlı sahaları arasındaki farklar hem konuşma dilinde, hem yazı dilinde görülür. Ancak bu farklar esas itibarıyla konuşma dilinde kalmış, ayrılıklar Azeri sahasında eskiden beri yazı diline fazla intikal etmemiş, Azeri sahası Batı Türkçesinin esas yazı dili çizgisini teşkil eden Osmanlı yazı çizgisinin paralelinden dışarı çıkmamıştır. İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahallî ayrılıklar çerçevesinde kalmış, Azeri ve Osmanlı Türkçeleri günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili hâline gelmemiş, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir. Bu iki görünüş ayrı siyasi idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine bağlı olan iki sahada, yazı dili disiplinin bugünkünden farklı olarak mahallî tesirlere açık bulunduğu devrelerin tabii bir tezahüründen başka bir şey değildir. 20. asrın başında bir aralık Osmanlı edebiyatının Azeri edebiyatı üzerindeki tesirinin artması dolayısıyla, yazı dilinin Azeri ve Osmanlı cephesi büsbütün birleşme yoluna gitmiştir. Esasen bu devirde bütün Türk ülkelerinde Osmanlı rüzgârı esmiş; kuzey, doğu ve batı, bütün Türklük

sahalarında tek bir yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinde birleşme cereyanı büyük bir kuvvet kazanmış, başta Gaspıralı olmak üzere birçok Türk kültür birlikçileri tarafından başarıyla tatbik sahasına konulmuştur. Fakat bugün durum biraz daha başkadır. Yazı dili olarak Azeri Türkçesi bugün Osmanlı sahasından, yani Türkiye Türkçesinden en çok ayrıldığı bir devreye girmiştir. Buna rağmen Azeri Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bugün de yazı dili olarak, gramer yapısı bakımından, iki ayrı müstakil yazı dili hâline gelmiş değildir. Ve Azeri yazı dili Osmanlı paralelindeki tarihî ve tabii gelişmesine devam etmektedir (Ergin, 1971: VIII).

Cevat Heyet (2004) ise, *Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü* adlı çalışmasında; Azerbaycan Türkçesinin teşekkülünün tabii ki, Türk boylarının Azerbaycan'a gelip yerleşmeleriyle mümkün olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan'ın kuzey kısmının 7. yüzyılda, güneyinin ise 11.yüzyılda başlayıp 14. yüzyıla kadar süren bir süreçte Türkleştiğini, bu duruma bağlı olarak da Azerbaycan Türkçesinin 11. yüzyılda sözlü edebiyat, 13. yüzyılda ise yazılı edebiyat alanında teşekkül ettiğini ifade eder. Ayrıca; Azerbaycan Türkçesi Oğuz grubuna dâhil olup onun merkezi kolunu oluşturmasına rağmen, bu dilin bileşiminde Kıpçak, Uygur (Doğu Türkçesi) ve biraz da Moğol sözleri de yer almaktadır. Hatta eskiden kalma yerel halkların (örneğin tatların) sözleri ve bu sözlerin izleri az da olsa görülmektedir. Ayrıca yazar, Arapça ve Farsça sözler ve terimlerin de dini ve sosyal-politik şartlara bağlı olarak Azerbaycan Türkçesi içerisine dâhil olduğuna ilişkin açıklamalara yer vermektedir (Heyet, 2004: 13-14). Tez konusu gereği bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde konu ile ilgili yer alan unsurların ayrıntılı açıklamalarına ve örneklerine girilmemektedir.

Fuat Bozkurt ise *Türklerin Dili* adlı eserinde, Azerbaycan Türkçesinin özelliklerinin 13-14. asırlarda doğmaya başladığını belirtmektedir. Yazar, Azerbaycan Türkçesinin özellikleri olarak gösterilen kimi özelliklerin Anadolu Türkçesinde de var olduğunu belirterek o dönemlerde Anadolu Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin iç içe olduğunu da vurgulamıştır. Kısaca, bu dönemlerde Azerbaycan ve Anadolu Türkçelerinin aralarında kesin bir ayrımın yapılamayacağını ve eserlerde de bu durumu görebileceğimizi belirtmiştir. Ayrım daha sonraki zamanlarda yaşanan siyasal koşullara ve buna bağlı dil gelişmelerine dayanmaktadır. Yazar açıklamalarını 14. Yüzyıldan kalan Kadı Burhanettin Divanı üzerinden örneklendirmiş ve bu eserde Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin tam anlamıyla görülmediğini buna bağlı olarak da Kadı Burhanettin'in dilini tam Azerbaycan Türkçesi saymanın ya da Azerbaycan Türkçesinin

Sivas'a kadar uzandığını kabul etmenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Yazar, bu dönemde Azerbaycan Türkçesinin özelliklerinin Batı Oğuzca içerisinde olup ayrımın daha sonraki dönemlerde görüldüğüne dair düşüncesini çalışmasında ifade etmektedir (Bozkurt, 2012: 287).

Bozkurt'un (2012: 287), Azerbaycan Türkçesi ile ilgili: "Azericeyi Türkiye Türkçesinden ayıran dil sınırını bulmak zordur. Erzurum ve Urfa ağzında Azeri özellikleri bulunur. Azerice kendi içinde de kimi ağzılara ayrılır. Kuzey ve Güney Azerbaycan ağzıları güçlü biçimde birbirinden ayrılırlar" ifadeleri de dikkat çekicidir.

Ergin'e göre; 14. asırdan beri eserlerini takip ettiğimiz Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak ağırlık merkezini son zamanlara kadar güney Azeri sahası taşımış, özellikle Safevîler'den itibaren İran sahasındaki Azeri kültür merkezlerinde Azerbaycan Türkçesinin karakteristik yapısı, gelişmesini sürdürmüştür. Ancak Farsçanın tek yazı dili olarak kullanılması mecburiyeti konması ile Azerbaycan Türkçesi yazı dili olarak İran Azerbaycan'ı zamanında kesintiye uğramıştır. Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak ağırlık merkezi bugün kuzey Azerbaycan Türkçesi'dir. Azerbaycan yazı dili ağırlığı güneyde iken esas olarak Tebriz ağzına dayanmaktaydı. 19. yüzyıldan itibaren bu ağırlık kuzeye kaymış ve bunun sonucu olarak, Azerbaycan Türkçesi yazı dili, bugün ön planda Bakü, Karabağ ve Tebriz ağzıları üçgeni ile umumi Batı Türkçesi inkişafına dayanmaktadır. Azerbaycan Türkçesi için denebilir ki, esas kuzey Azerbaycan'da, münferit eserlerde kalmak suretiyle de güney Azerbaycan'da ve Kerkük'te yazı dili cephesi ile yaşamaktadır. "Bu bölgelerle birlikte güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgelerinde ise sadece konuşma dili olarak büyük bir ağzılar topluluğu halinde yaşamasına devam etmektedir" (Ergin, 1971: IX).

Tarihi süreç içerisinde çeşitli siyasal olaylar sebebiyle Azerbaycan Türkçesinin bir nevi kesintiye uğradığı veya normal seyrinin değiştiği dönemler de olmuştur. Birkaç olaya değinmek gerekirse bunlar; İran'ın *Türkmençay Antlaşması* ile 1828 yılında Aras nehrinin kuzeyindeki topraklarını Rusya'ya terk etmek mecburiyetinde kalması ve Azerbaycan'ın ikiye ayrılması (Eker, 2008: 184). Ya da Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da 28 Nisan 1920 tarihinde Sovyet hâkimiyetinin kurulduğunu ilan etmesi ve bunu takip eden bir süreç dâhilinde, Azerbaycan'ın 70 yıl boyunca Sovyet rejimi altına kalması, milli müesseselerin yıkılmaya ve Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmeye

çalışılması da Azerbaycan'a etki eden önemli olaylardandır (Göl, 2016: 165).

Azerbaycan'da Lâtin alfabesiyle ilk yayınlar ancak 1922 tarihinden itibaren başlamış olup Azerbaycan Türkçesi 1929'a kadar Arap alfabesiyle yazılmıştır. Lâtin alfabesi 1929' da resmi olarak kabul edilmiş ve bu alfabe 1933 ve 1938 tarihlerinde bazı değişikliklere uğrayarak 1939'a kadar kullanılmaya devam etmiştir. 1939'da Kiril alfabesi kabul edilmiş ve 1958 tarihine kadar dört defa değişikliğe uğramak suretiyle bağımsızlık dönemine kadar gelmiştir. Marmara Üniversitesi'nde 20 Kasım 1990'da gerçekleştirilen alfabe sempozyumunun ardından, Azerbaycan'da 25 Aralık 1990'da Lâtin alfabesine geçilmiştir. Bazı küçük değişikliklerle Azerbaycan son on yıldır bu Lâtin alfabesini kullanmaktadır (Özkan, 2014: 113).

2. 1. TÜRKİYE'DE YAZILAN LEHÇE KİTAPLARINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI

Azerbaycan Türkçesinin gelişme ve teşekkülüne dair verilen bilgiler sonrası, Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusuna çalışmanın bu bölümünde geçilmektedir. İlk olarak Türkiye'deki araştırmacıların Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler incelenecektir.

Prof. Dr. Ahmet BURAN ve Doç. Dr. Ercan ALKAYA'ya ait olan *Çağdaş Türk Lehçeleri* adlı kitabın *Azerbaycan Türkçesi* bölümünde öncelikle Azerbaycan Türkçesine dair genel bilgiler verilmektedir. Kitapta, Azerbaycan Türkçesi grameri ele alınırken ise bu çalışmanın ana konusu olan Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısına dair ayrıca bir başlık açılmayıp bu konuya yer verilmemiştir. Kitapta sadece çatı eklerine, yapım ekleri içerisinde fiilden fiil yapan ekler kategorisinde yer verildiği görülmektedir. Ancak bu kısımda da bu eklerin çatı eki olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir (Buran ve Alkaya, 2013: 69-99).

Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı adlı esere bakıldığında Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısına dair, ayrı/özel bir başlık altında herhangi bir değerlendirmenin ve incelemenin olmadığı görülmektedir. Söz konusu kitapta, 1. bölümü oluşturan

Azerbaycan Türkçesi başlığı altında fiilden fiil yapan ekler konusu içerisinde, çatı ekleri verilmiştir. Bu eklerin de birer cümle ile hangi işlevde oldukları açıklanmaktadır.

Ayrıca, eklerin kullanımı ile ilgili örneklendirme de yapılmıştır. Verilen ekler ise: *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)r-/(U)r-*, *-Ar-*, *-dAr-*, *-(I)z-/(U)z-*, *-ğuz-*, *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-*, *-(I)ş-/(U)ş-* (Doğan vd. 2010: 1-99) ekleridir. Kısaca kaynakta, Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısına dair ayrıntılı bir incelemenin mevcut olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türk lehçeleri üzerine hazırlanmış önemli bir diğer kaynak olan Ahmet Bican Ercilasun'un editörlüğünü yapmış olduğu *Türk Lehçeleri Grameri* adlı kitapta ise öncelikle fiilden fiil yapma ekleri içerisinde çatı ekleri verilmiştir. Ayrıca eklerin, işlevleri hakkında kısaca bilgi verilerek örneklendirme de yapılmaktadır (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012: 191-192).

Diğer kaynaklara nazaran *Türk Lehçeleri Grameri* adlı kitabın, Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunu daha ayrıntılı bir biçimde ele almış olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmacılar, kitapta Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusuna, *Fiillerde Çatı* alt başlığı altında yer vermiştir. Kitapta, Azerbaycan Türkçesindeki fiil çatısı türlerinin verilir kısaca açıklandığı görülmektedir. Konuya dair örneklendirme de yapılmıştır (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012: 204-205).

Türk Lehçeleri Grameri adlı kitapta Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı şu şekilde sınıflandırılmış ve örneklendirilmiştir.

Geçişsiz Fiil (Keçmâz Növ Fe'llâr)

1. *Asıl Geçişsiz Fiiller: axmağ "akmak", azmağ "kaybolmak, yolunu kaybetmek", bitmâk, itmâk "kaybolmak, yok olmak", bişmâk, gönmağ, dolmağ, donmağ, dönmâk, durmağ, daşmağ, artmağ, ğalmağ, çürümâk, gorxmağ, axsamağ "aksamak, acımağ, büyümeğ, ğurumağ, ğaynamağ, ârimâk, hıçğırmağ, öskürmâk "öksürmek".*

2. *Türemiş Geçişsiz Fiiller: boğulmağ, âyilmâk "eğilmek", yıxılmağ, açılmağ, didilmâk "dağılmak, didik didik olmak", pozulmağ "bozulmak", yayılmağ, ötüşmâk "yarışmak; gelip geçmek", ğaynaşmağ...*

Geçişli Fiil (Keçär Növ Fe' llär)

1. *Asıl Geçişli Fiiller: almağ, biçmək, boğmaq, büzmək, vurmağ, gəpmaq "kapmak; birdenbire çekip almak", govmaq, yırtmaq, ölçmək, silmək, saxlamağ...*

2. *Türemiş Geçişli Fiiller: gızdırmaq "ısıtmak, kızgın hâle getirmek", gızdırmək, güldürmək, keçirmək, yatırtmaq, gərxutmaq, inandırmaq, yuyundurmaq "yıkamak, yıkandırmək", bəzəndirmək "bezemek, süslemek", döyüşdürmək...*

Dönüşlü Fiil (Ġayıdış Növ Fe'l)

Dönüşlü fiil yapan ekler -(I)n- ve -(I)l- ekleridir: Nərgiz bəzəndi, Kərim daşındı, özü-özünə söyləndi, yuyundu "yıkandı", darandı "tarandı", silkələnmək, üzüldü...

Edilgen Fiil (Məçhul Növ)

Məçhul fiil yapan ekler -(I)l- ve -(I)n- ekleridir: ovlanmaq "avlanmak", yağlanmaq, gızdırılmaq "ısıtılmək; kızdırılmək", bulandırılmaq, yazılmaq, əzilmək "əzilmək"...(Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012: 204- 205).

İncelenen kaynaklarda araştırmacıların Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almadığı açık bir şekilde görülmektedir. Yapılan açıklamalar birkaç cümle ve örnekten ibaret olup konunun detaylarına inilmemiştir. Hatta Ahmet Bican Ercilasun'un editörlüğünü yaptığı *Türk Lehçeleri Grameri* kitabı hariç, diğer kaynaklarda çatı konusu ile ilgili ayrı bir başlık dahi yoktur.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunun aydınlatılmasına bir katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışmada Türkiye'deki araştırmacılar tarafından yazılan, Azerbaycan Türkçesini ele alan kaynaklar incelenmiştir. Bunların yanı sıra Azerbaycan Türklerinin kendi yazdıkları gramer kitapları da bu tezin kaynak grubu içerisinde. Bu çalışmada Kiril alfabesi ile yazılmış olan *Azərbaycan Dilinin Grammatikası* (1960) isimli kaynak ile Kazımov'un (2010), *Müasir Azərbaycan Dili Morfolojiya* adlı kitabı başta olmak üzere Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış edebi eserlerden de yararlanılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısına geçmeden önce konu ile ilgili kullanılan terimlerden olan *Tesirli ve Tesirsiz Fiiller* (Tä'sirli Və Tä'sirsiz Fe'llär) terimleri hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra Azerbaycan Türkçesi dil bilgisi çalışmalarında

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusu incelenecektir.

Tesirli ve Tesirsiz Fiiller (Tä'sirli Və Tä'sirsiz Fe'llär)

Azerbaycan Türkçesinde fiillerin nesne alıp almamasına göre yapılan ayırmda, geçişlilik ve geçişsizlik terimlerinin yanı sıra Türkiye Türkçesinden farklı olarak bir de *tä'sirlilik* ve *tä'sirsizlik* terimleri bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu terimler geçişli ve geçişsiz fiilleri de içine almakla beraber aslında onlardan farklı bir fonksiyonda olmayıp, diğer çatı türlerini de nesne alıp almamasına göre kapsayan bir üst başlıktır, denebilir. Bütün çatılar tesirlilik açısından iki kısma ayrılmaktadır. Rüstamov'a (1960: 148) göre, bunlar:

1) Geçişli (Keçär) ve ettirgen (İcbar) çatılı fiiller olup bunlar tesirli (tä'sirli) fiillerdir.

2) Geçişsiz (Keçmüz), dönüşlü (ğayıdış), edilgen (mächul), işteş (ğarşılığlı) ve meçhul (şaxssiz) çatılı fiiller ise tesirsiz (tä'sirsiz) fiillerdir.

Azerbaycan Türkçesi üzerine yazılmış olan *Azərbaycan Dilinin Grammatikası* (1960) adlı kaynakta şu bilgilere yer verilmektedir. Ettirgen ve geçişli çatıların her birine özgü özellikler değil de sadece aralarında ortak olan, belirtisiz nesne (vasitäsiz tamamlıg) talep etme özelliği dikkate alındığında bu tarz fiillerden bahsederken geçişli, ettirgen çatılı olan fiillerin yerine daha basit olarak görülen tesirli fiiller (tä'sirli fe'llär) terimi kullanılmaktadır (Rüstamov,1960: 148).

Edilgen (Mächul), geçişsiz (geçmüz), dönüşlü (ğayıdış), işteş (ğarşılığlı) ve meçhul (şaxssiz) çatılardan olan fiillerin her birine özgü özelliklerine değil de yalnız aralarında ortak olan nesne (vasitäsiz tamamlıg) almama özellikleri dikkate alınarak bu tarz fiillerden söz ederken hepsini kapsayan, tesirsiz fiiller (tä'sirsiz fe'llär) terimi kullanılmaktadır (Rüstamov,1960: 149).

Kazımov (2010: 61), ise konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir. Azerbaycan Türkçesinde fiillerin önemli özelliklerinden biri de onların tesirli veya tesirsiz olmalarıdır. Fiiller nesne isteyip istememesine göre *täsirli fellär* ve *täsirsiz fellär* terimleri kullanılarak ikiye ayrılmaktadırlar. Bu fiiller, *näyi?*, *kimi?*, *nä?* (neyi?, kimi?, ne?) sorularına da cevap vermektedirler. Örneğin:

Sözünün giymätini bilmäyän adam başının giymätini bilmir.

(Sözünün kıymetini bilmeyen kişi başının kıymetini bilmiyor.) cümlesinde fiile neyi? sorusunu sorduğumuzda cevap alınabilmektedir (Kazımov,2010: 176-177).

Tesirsiz fiillerde ise yapılan hareketin tesirine uğrayan bir nesneden bahsetmek mümkün değildir. Bu fiiller *näyi?, kimi?, nä?* (neyi?, kimi?, ne?) sorularına da cevap vermemektedirler. Örneğin: “gül-, öl-, yan-” fiilleri böyle fiillerdir (Kazımov, 2010: 178).

Ayrıca öyle fiiller vardır ki cümle içerisinde kullanımlarına göre hem tesirli hem de tesirsiz olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin: *oyna-* fiilinde durum böyledir. *Män oynaya bilmiräm.* (ben oynayamıyorum.) cümlesinde tesirsiz iken, *Män bu havanı oynaya bilmiräm.* (ben bu havayı oynayamıyorum.) veya *Elä bir oyun oynayaram ki...* (öyle bir oyun oynarım ki...) cümlesinde ise tesirlidir (Kazımov, 2010: 179).

Sonuç olarak, fiillerin tesirli ve tesirsiz olması onların nesne alıp almamaları ile ilgili olan aslında geçişli ve geçişsiz olma durumudur. Türkiye Türkçesindeki geçişli ve geçişsiz fiillerden farkı, fiilde çatının türlerini de kapsayan daha genel bir kavram olarak kullanılmasıdır. Rüstämov (1960: 148), tesirlilik kavramını geçişli ve geçişsiz fiilleri de kapsayan bir terim olarak kullanmaktadır.

2.2. AZERBAYCAN’DA FİİL ÇATISI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Fiille anlatılan iş, hareket özne ve nesne ile belirli bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. İş ve hareketin yapılmasında özneyle nesne arasında ortaya çıkan bu ilişkiler fiilin çatısını belirlemektedir. Çatı ekleri aslında, fiilin çatısının hangi türden olduğunu göstermeye yaradığı halde, bazı tereddütlere ve yanlışlara da sebep olabilmektedir. Örneğin; *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleri biçimce hem birer dönüşlülük eki hem de edilgen çatı ekleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Çoğu zaman bu çatı eklerini alan fiilleri çatı özelliklerine göre birbirinden ayırmak zordur. Bunun için de çatı eklerinin fiillere eklenmesinde her türlü zorluğu ve anlaşılmazlığı ortadan

kaldırmak amacıyla çatıların ayrı ayrı kendilerine has özellikleri ile birlikte manaları da dikkate alınmalıdır (Rüstamov, 1960: 130-131).

Rüstamov'a (1960: 131) göre, çatı manası bazen eklerle ifade edilebildiği gibi bazen de aynı mana fiilin sözlük anlamı ile ilgilidir. Yani çatı, fiile bir gramatikal aracın katılımı olmadan bildirilir. Buna göre fiillerin çatı manalarını belirlemek için yalnız ek özellikleri ölçüt değildir, aynı zamanda onların anlamsal özellikleri yani sözlüksel-gramatikal yapısı ve sentaktik özellikleri de dikkate alınmalıdır. Herhangi bir çatı ekine sahip olmayan fiiller; geçişsiz ve işteş türden olabilir. Örneğin: *gälmäk, ayağlaşmağ* (yarışmak). Açıklamalarından anlaşıldığı üzere fiil kök ve gövdesinde kaynaşmış durumda çatı eki bulunan fiilleri de açıklamalarına dâhil etmiştir. Geçişli ve geçişsiz durumda olan fiilleri de birer çatı türü olarak ifade etmiştir. Bu fiilleri belirlemek için fiilin yalnız çatı eklerine, biçimsel özelliklerine bakmak yeterli değildir.

işlät- (çalıştır-), *vuruş-* örneklerinde ise fiil çatısının ekler vasıtasıyla oluşturulmuş olduğu görülmektedir. Bu açıdan ele alındığında yapı bakımından fiilleri iki kısma ayırmak mümkündür. İlki, basit hâlde olan fiillerdir ki, bunlar *sadä (äsli) fe'l* terimiyle karşılanmaktadır. İkincisi, çatı ekleri aracılığıyla bir türden başka bir türe dönüşen fiiller olup *törämä fe'l* (türemiş fiil) terimi ile karşılanmaktadır (Rüstamov, 1960: 131).

Rüstamov'a (1960: 131) göre, türemiş fiiller ise Azerbaycan Türkçesinde kendi aralarında iki kısma ayrılmaktadır:

a) *Birdäräcäli Törämä Fe'llär* (Bir Dereceli Türemiş Fiiller): Ettirgen, dönüşlü ve meçhul çatılarından olan fiillerin hepsi. Geçişsiz, geçişli, edilgen ve işteş çatılardan olan fiillerin ise bazıları buraya dâhil olmaktadır,

b) *İkidäräcäli Törämä Fe'llär* (İki Dereceli Türemiş Fiiller): Bu gruba ettirgen çatıdan oluşan edilgen fiiller dâhildir. Örneğin: *yazdırılmağ* (yazdırılmak). Burada öncelikle *yazmağ* (yazmak) geçişli fiilinden *yazdırmağ* (yazdırmak) ettirgen fiili yapılır, sonra bu ettirgen fiilden edilgen fiil yapılmaktadır (Rüstamov, 1960: 131).

2.2.1. Geçişsiz Fiiller

Geçişsiz (Keçmáz) fiiller yalnız özne ile ilgili olup, nesne istemeyen fiillerdir. Örneğın: *gälmäk* (gelmek), *gaçmağ* (kaçmak). Bu türden fiillerin birinci özelliğı tesirsiz olmasıdır. İkinci özelliğı ise kendi anlamına göre herhangi bir nesne ile hiçbir ilgisinin olmamasıdır. Başka bir deyişle geçişsiz türden olan fiillerin nesne ile herhangi bir ilişkisi yoktur (Rüstämov, 1960: 131).

Rüstämov'a (1960: 132) göre, geçişsiz fiil *vasitäsiz tamamlığ* (belirtili nesne) ile ilişkili olmadığı hâlde, kendi manası doğrultusunda farklı *vasitäli tamamlığlarla* (belirtili nesnelere) ilgili olabilmektedir. Bundan dolayı geçişsiz fiilleri iki gruba ayırabiliriz:

1) Geçişsiz çatılı olan fiil aracılığıyla ifade edilen hareket, herhangi bir belirtili nesnenin katılımı olmadan da ortaya konulabilir. Başka bir ifade ile bu tür fiillerde cümlede belirtili nesnenin olup olmaması önemli değildir. Geçişsiz fiillerle kurulan bu cümlelerde fiil, özne ile birlikte her zaman bitmiş bir fikri ifade eder ve böyle cümlelerde belirtili nesne olmasa da cümle, tam cümle sayılmaktadır. Örneğın: *Häsän gäldi*. (Hasan geldi). *Çay daşdı*. (Çay taştı) cümlelerinde görüldüğü gibi (Rüstämov, 1960: 132).

2) Bu grupta ise geçişsiz çatılı olan fiille anlatılan hareketin gerçekleştirilmesi cümlede mutlak belirtili nesnenin katılımını gerektirir. Çünkü onsuz cümlenin manası eksiktir. Örneğın: *Häsän istifadä etdi* (Häsän yararlandı.) *Meynä ağaca sarmaşdı*. (Üzüm ağaca sarıldı.) cümlelerinde olduğu gibi (Rüstämov, 1960: 132).

Rüstämov'a (1960: 132) göre geçişsiz çatılı fiilin iki özelliğı vardır:

a) Geçişsiz olan fiiller cümlede nesne almazlar,

b) Dönüşlü, işteş ve edilgen fiillerin özelliklerinden hiçbirine sahip değildirler. Demek ki ekine bağılı olmaksızın, dönüşlü, işteş, edilgen ve meçhul fiil çatılarından olmayan tesirsiz fiiller mutlak, geçişsiz çatılı olur.

Örneğin:

ğivril- (kıvrıl-), *diksin-* (tiksin-), *oyan-* (uyan-), *bulan-*, *ayıl-*, *yığış-* (toplan-).
İşaret edilen çatılara şekilce benzemeyen, geçişsiz çatılı fiilleri ise birinci özellik dolayısıyla belirlemek kolay olmaktadır.

Örneğin: *gälmäk* (gelmek), *işlämək* (işlemek), *istifadə etmək* (faydalanmak).

Ayrıca Rüstämov'a göre, *müräkkäb* (birleşik) fiillerin çoğu cümlede belirtisiz nesne alamadığı için geçişsiz çatılı olmaktadır (Rüstämov, 1960: 132).

2.2.1.1. Geçişsiz Fiillerin Yapısı

Rüstämov'a (1960: 132-133) göre, geçişsiz olan fiiller yapıları bakımından çatıları ve her bir çatının sınıflandırılması şu şekildedir:

I. *Äslindä Keçmäz Fe'llär* (Gerçekte Geçişsiz Fiiller): 1. *Sadä Keçmäz Fe'llär* (Basit Geçişsiz Fiiller); 2. *Düzältmä Keçmäz Fe'llär* (Türemiş Geçişsiz Fiiller); 3. *Müräkkäb Keçmäz Fe'llär* (Birleşik Geçişsiz Fiiller).

II. *Törämä Keçmäz Fe'llär* (Türemiş Geçişsiz Fiiller): 1. Geçişli Çatıdan Türeyen Geçişsiz Fiiller; 2. Geçişsiz Çatıdan Türeyen Geçişsiz Fiiller.

Gerçekte Geçişsiz Fiiller

Basit Geçişsiz Fiiller

Azerbaycan Türkçesinde mastar eki -mağ/ -mek ekleri'dir. Bu çalışmaya almış olduğumuz fiil örnekleri mastar ekli şekilleriyle verilecektir. Basit geçişsiz fiilleri Rüstämov (1960: 133) aşağıdaki şekilde örneklendirmektedir:

az-, *ax-* (*ak-*), *bat-*, *bit-*, *biş-* (*piş-*), *ğon-* (*kon-*), *äs-* (*titre-*), *din-* (*dinlen-*), *dol-*, *don-*, *dön-*, *dur-*, *daş-* (*taş-*), *düş-*, *art-*, *ğal-* (*kal-*), *çürü-*, *ğorx-* (*kork-*), *pört-* (*öfkelen-*), *axsa-* (*aksa-*), *acı-*, *böyü-* (*büyü-*), *ğuru-* (*kuru-*), *ğayna-* (*kayna-*), *äri-* (*eri-*), *çapala-*

(*çabala-*), *sändälä-* (*sendele-*), *asğır-* (*aksır-/hapşır-*), *hıçğır-* (*hıçkır-*), *üfür-*, *çığır-* (*bağır-*), *ğışğır-* (*bağır-*), *viyıl-da-* (*uğulda-*), *dingildä-* (*tingırda-*), *marçıl-da-* (*şapırda-*), *ufulda-* (*inle-*), *xışıl-da-* (*hışırda-*) (Rüstämov, 1960: 133).

Çapala- (*çabala-*), *sändälä-* (*sendele-*) fiilleri ise kökenleri itibariyle türemiş olsalar da kalıplaşmış oldukları için günümüz dilinde Rüstämov'a (1960: 133) göre, basit fiil sayılmaktadır. Gerçekte türemiş olup günümüze kadar aldığı ekler ile kaynaşmış ve yeni bir kök gibi anlaşılan geçişsiz fiillerin birkaç türü mevcuttur.

Rüstämov'a (1960: 133) göre, bu türler şunlardır:

a) Edilgen Biçimli Fiiller: Örneğin: *bäräl-* (*beler-*), *dirçäl-* (*diril-*).

b) İşteş Biçimli Fiiller: Örneğin: *ğarış-* (*kariş-*), *äyläş-* (*otur-*), *älläş-* (*kamulaş-*), *dırmaş-* (*tırman-*), *iliş-* (*iliş-*), *ğamaş-* (*kamaş-*), *ğovuş-* (*kavuş-*), *sovuş-* (*savuş-*), *ğärnäş-* (*gerin-/esne-*), *öcäş-* (*uğraş-/sürtüş-*), *sataş-*.

c) Dönüştü Biçimli Fiiller: Örneğin: *diksin-* (*tiksin-*), *iyrän-* (*iğren-*), *güvän-* (*güven-*), *hoppan-* (*hopla- /zıpla-*).

ç) Geçişli Biçimli Geçişsiz Fiiller: Örneğin: *ğayıt-* (*dön-mek*). Burada yazar -t- ettirgenlik ekini birer geçişlilik eki olarak ele almasından dolayı böyle bir örneklendirme yapmaktadır.

d) Müstakil kökü olmayıp, eşit ölçüde hem geçişsiz, hem de geçişli çatılı olarak kullanılan fiiller: Örneğin:

“*uzanmağ / uzatmağ*”,

“*fırlanmağ / fırlatmağ*”,

“*yubanmak*” (*gecikmek-*) / “*yubatmağ*” (*geciktirilmek*),

“*oyanmağ*” (*uyanmak*) / “*oyatmağ*” (*uyandırmak*).

“*tükänmäk*” (*tükenmek*) / “*tükätmäk*” (*tüketmek*).

e) Hem geçişsiz, hem de geçişli çatı gibi kullanılan fiiller: *keç-* (*geç-*), *min-* (*bin*)

örneklerinde olduğu gibi.

Türemiş Geçişsiz Fiiller

Rüstamov'a (1960: 133-134) göre, türemiş geçişsiz fiillerde aşağıdaki türlere sahip olup bu türler aşağıdaki şekildedir:

a) Bu türü Rüstamov (1960: 133), eksiz olarak doğrudan isimden türeyen fiiller olarak ifade etmektedir. Ancak bu fiiller hem isim kökü hem fiil kökü gibi görünen fiillerdir. Rüstamov (1960: 133), şu örnekleri vermektedir; *ağrımağ* (ağrımak), *ğoxumağ* (kokmak).

b) -sı (-si, -su, -sü) ekleri ile isimlerden veya fiillerden türeyen fiiller: Örneğin; *tamahsımağ* (tamah etmek), *heyfsimäk* (hayıflanmak).

c) -ıx (-ik) ekleri ile sıfattan türemiş fiiller: Örneğin; *darıxmağ* (sıkılmak/ bıkmak), *şirnikmäk* (heveslenmek), *pisikmäk* (korkmak/üzülmek).

ç) -la/-lä ekleri ile isimden türeyen fiiller: Örneğin; *balala-* (art-/çoğal-), *axşamla-* (akşamla-), *yuxula-* (uyu-), *damcila-* (damla-), *tärlä-* (terle-).

d) -la/-lä ekleri ile sıfattan türeyen fiiller: Örneğin; *laxla-* (ırgan-), *naxoşla-* (hastalan-), *zäüflä-* (zayıfla-).

e) -lan/-län ekleri ile isimden türeyen fiiller: Örneğin; *varlanmağ* (zenginleş-), *adaxlan-* (nişanlan-), *ağıllan-* (akıllan-), *acığlan-* (öfkelen-), *buğlan-* (buğulan-), *hüyäcanlan-* (heyecanlan-), *marაğlan-* (meraklan-), *iştahalan-* (iştahlan-), *zövğlän-* (zevklen-), *vahimälän-* (kork-/ korkuya düş-).

f) -lan/-län ekleri ile sıfattan türeyen fiiller: Örneğin; *acığlan-* (öfkelen-), *bahalan-* (pahalan-), *dayazlan-* (sığılaş-), *ğälizlän-* (katılaş-/ sertleş-).

g) -laş/-läş ekleri ile sıfattan kurulan fiiller: *durulaş-* (duruş-), *yaşıllaş-* (yeşer-), *acılaş-* (acılaş-), *zänginläş-* (zenginleş-), *istiläş-* (sıcaklaş-), *kütläş-* (kütleş-).

Burada şunu belirtmek gereklidir ki Rüstamov'un vurgulamış olduğu *-lan/län-* eki isimden fiil yapan *-la/-lä* eki ile fiilden fiil yapan *-n* ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. *-laş/-lâş* eki de *-la/-lä* ile *-ş* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

h) *-al/-äl/-l* ekleri ile sıfattan türeyen fiiller: Örneğin; *boşal-*, *azalmağ-* (eksil-), *çoxal-* (çoğal-), *daral-* (daral-), *genäl-* (genişle-).

Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki; sonu “ğ ve k” ile biten bazı çok heceli sıfatlara “-äl” eki eklendiğinde, onların son sesi (k ve ğ) düşmektedir. Örneğin; *yüksäk* (yüksek) : *yüksälmäk* (yükselmek), *alçağ* (alçak) : *alçalmağ* (alçalmak) gibi (Rüstamov, 1960: 134).

ı) *-ar /-är* ekleri ile isimden veya sıfattan türeyen fiiller: Örneğin; *bozar-*, *göyär-* (göğər/büyü-), *közär-* (korlan-).

i) İşlek olmayan eklerle fiil veya sıfattan türeyen fiiller: Örneğin; *udğun-* (yutkun-).

Birleşik Geçişsiz Fiiller

“Xarab olmağ, дәli olmağ, istifadä etmäk, rähm etmäk, heyrät etmäk, äl çäkmäk, yuxu görmäk, göz vurmağ, bel bağlamağ, äl tutmağ, yola getmäk” fiillerini Rüstamov (1960: 134) bu türe örnek vermektedir.

II. Türemiş Geçişsiz Fiiller

1) Dönüştürme ekleri vasıtasıyla geçişli çatıdan türemiş geçişsiz fiiller: Örneğin: *ovul-* (ufalan-), *yayıl-* (yayılmak), *zäiflän-* (zayıflama) (Rüstamov,1960: 134). Bunların ise dört türü bulunmaktadır:

a) Edilgen Biçimli Geçişsiz Fiiller: Örneğin; *boğul-*, *äyil-* (eğil-), *yıxıl-* (yıkılmak), *yırtıl-*, *cırtl-* (yırtılmak), *ovul-* (ufalan- /öğütül-), *atıl-*, *açıl-*, *käsil-* (kesil-), *däşil-* (deşil-) (Rüstamov 1960: 134-135).

b) Dönüştürme Biçimli Geçişsiz Fiiller: Örneğin; *sulan-*, *bulan-* (Rüstamov, 1960: 135).

c) İşteş Biçimli Geçişsiz Fiiller: Örneğin; *ğatış-* (katış-), *sığış-*, *yığış-* (toplaş-), *çalış-*, *yapış-* (Rüstâmov, 1960: 135).

ç) -ıt/-it ekli türemiş geçişli fiillerden t sesinin düşmesi sonucunda oluşan geçişsiz fiiller: Örneğin, *bârk etmâk/bârkitmâk* (pekiştirmek), *lângimâk* (aksamak/ yavaşlamak), *ğoxumağ* (kokmak), *ğurumağ* (kurumak) (Rüstâmov, 1960: 135).

2) Geçişsizden Türeyen Geçişsiz Fiiller: Örneğin; *ğaynaş-* (kaynaş-), *zâiflân-* (zayıfla-) (Rüstâmov, 1960: 135).

Ayrıca Rüstâmov'a (1960: 135) göre, fiilleri tesirlilik başlığı açısından incelediğimizde görülür ki tesirli fiillerin yani nesne isteyen fiillerin bir kısmı geçişli fiiller adı ile ele alınmaktadır. Diğer kısmı ise ettirgen çatılı fiiller oluşturmaktadır. Kısaca, tesirli fiiller kategorisi nesne almaları açısından hem geçişli fiilleri hem de ettirgen fiilleri kapsayan bir üst kategoridir. Bu noktada ettirgenlik eklerini alan fiillerin, eki aldıktan sonra zaten geçişli hâle geldiği de unutulmamalıdır.

2.2.2. Geçişli Fiiller

Cümlede nesne isteyen, aynı zamanda ettirgen fiillerin mana özelliklerine sahip olmayan fiiller geçişli çatıdan sayılmaktadırlar. Geçişli fiillerin istediği nesne genellikle isim ya da isimleşmiş herhangi bir kelime kısmından ibarettir. Buna ek olarak nesne yan cümle *tamamlığ budağ cümläsi* şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. Rüstâmov (1960: 135) şu örnekleri vermiştir:

İstâyirâm mäktäbä gedäsän. / (İstiyorum okula gidesin).

Gördüm ğuşlar uçuşur. / (Gördüm kuşlar uçuşur).

Verilen örneklerde *mäktäbä gedäsän* ve *ğuşlar uçuşur* bunlar yan bağımlı (tamamlığ budağ) cümleleri, *istâyirâm* ve *gördüm* fiillerinin nesnesidir. Görülmektedir ki, bütün bu tarz cümleleri nesneye (vasitäsiz tamamlığa), birleşik cümleyi ise basit cümleye çevirmek mümkündür. Yazar (Rüstâmov,1960: 135), şu örnekleri vermiştir:

Sənin məktəbə gətməyini istəyirəm. /(Senin okula gitmeni istiyorum.)

Ğuşların uçuşmasını gördüm. /(Kuşların uçuşmasını gördüm).

Geçişli fiilleri tesirli fiillerin kategorisi açısından ele aldığımız zaman görmekteyiz ki, tesirli fiillerin yani bütün nesne (vasitəsiz tamamlıg) talep eden fiillerin bir kısmı geçişli,, diğər bir kısmı ise ettirgen çatıdan olan fiillerdir. Geçişli çatılı olan fiiller kendi manaları ve sentaktik özelliklerine göre kolaylıkla ayırt edilebilmektedirler. Böylelikle bu fiil vasıtasıyla yapılan hareket cümlede mutlak bir nesne istemektedir. Örneğın: *Həsən üzümü Davuda verdi.* (Həsən üzümü Davud'a verdi). Bu cümlede vermek fiili geçişli çatılı bir fiildir. Çünkü fiil, üzümü yani bir nesneyi talep etmiştir. Ancak nesne olan eşya tamamıyla nesnelik görevini yerine getirmediğinde, yani eşya tamamen değıl sadece onun bir kısmı nesnenin tesirine maruz kaldığında obje ayrılma hâlinde *çıkışlıg halda* olur. Örneğın: *Həsən üzümdən Davuda verdi* (Həsən üzümünden Davud'a verdi) cümlesindeki gibi (Rüstamov, 1960: 135-136).

Həsən üzümdən Davuda verdi örneğindeki gibi cümlelerde fiilin geçişliliğini kavramak için ayrılma hâlinde olan objeden sonra *bir hissəsini* (bir kısmını), *bir neçəsini* (bir kaçını) sözlerini eklemek gereklidir. Yahut ayrılma hâlinde olan objeyi ilgi hâline getirerek, ondan sonra bir kısmını, bir kaçını sözlerini ilave etmek gerekir. Bu durumda cümlenin anlamında hiçbir değışiklik olmamaktadır. Örneğın: *Həsən üzümün bir hissəsini Davuda verdi.* (Həsən üzümünün bir kısmını Davud'a verdi.) Bu cümle anlam itibariyle *Həsən üzümdən Davuda verdi.* (Həsən üzümünden Davud'a verdi.) anlamına gelmektedir. Lakin aynı cümlede geçişli çatılı olan *vermək* fiilinin talep ettiğı nesne ortaya çıkmaktadır. Böylelikle denebilir ki, ister dış görünüşte ister gizli surette nesne alan ve ettirgen çatı manası ifade etmeyen fiiller geçişli çatılı fiillerdir (Rüstamov, 1960: 136).

Azerbaycan Türkçesinde Rüstamov'a (1960:136) göre geçişli çatı ekleri şunlardır: *dIr/-dUr-*, *-(I)t/--(U)t-*, *-(I)r/--(U)r-*. Yazarın, geçişlilik eklerini toplu halde belirtirken *-z-* ettirgenlik ekine yer vermediğı görülmektedir. *-z-* eki verilmemiş olsa da görüldüğü üzere yazar tarafından diğər ettirgen çatı ekleri geçişlilik eki olarak belirtilmiştir.

Geçişli çatının ekleri fiile eklendiğinde, dönüşlülük eklerinin aksine olarak, fiili bir derece tesirli yapmaktadır. Örneğin, aynı ekler geçişsiz ve bazı işteş fiillere eklendiğinde onları geçişli çatıya çevirmektedir. *ğaral-/ğaralt-* (karar-/karalt-), *danğılda-/danğıldat-* (tangırda- / tangırdat-), *ağla-/ağlat-* (ağla-/ağlat-), *incäl-/incält-* (incel- /incelt-), *it- /itir-* (yit- /yitir-), *ğalx-/ğaldır-/ğalxız-* (kalk-/kaldır-/kaldır-) örneklerinde olduğu gibi. Bu ekler geçişli çatı fiilleri ise bir derece daha tesirlileştirerek, ettirgen fiile çevirmektedir. Örneğin: *yaz-/yazdır-* (yaz-/yazdır-), *ğäbul et-/ğäbul etdir* (kabul et-/kabul ettir-) (Rüstämov, 1960: 136).

2.2.2.1. Geçişli Fiillerin Yapısı

Azerbaycan Türkçesinde geçişli fiilleri yapı bakımından çeşitli gruplara ayırmak mümkündür. Geçişli fiillerin, yapı bakımından türleri ve bu türlerin sınıflandırılması Rüstämov' a (1960: 137) göre şu şekildedir:

I. *Äslindä Keçär Növ Fe'llär* (Gerçekte Geçişli Çatılı Fiiller) bu grubun üç türü vardır: 1. *Sadä Keçär Fe'llär* (Basit Geçişli Fiiller); 2. *Düzältmä Keçär Fe'llär* (Türemiş Geçişli Fiiller); 3. *Müräkkäb Keçär Fe'llär* (Birleşik Geçişli Fiiller).

II. *Törämä Keçär Növ Fe'llär* (Türemiş Geçişli Çatı Fiiller) bu grubun da üç türü mevcuttur. 1) Geçişsiz Çatıdan Türemiş Geçişli Fiiller 2) İşteş Çatılı Fiillerden Türemiş Geçişli Fiiller 3) Dönüşlü Çatılı Fiillerden Türemiş Geçişli Fiiller.

Gerçekte Geçişli Fiiller

Basit Geçişli Fiiller

al-, *biç-*, *boğ-*, *büz-*, *vur-*, *gov-* (kov-), *yırt-*, *ölç-*, *sil-*, *sürt-* (sürt-/ovala-) *çırp-*, *böl-*, *buda-*, *boya-*, *tala-* (yağmala-), *danla-* (kına-), *saxla-* (sakla-), *ğurdala-* (kurcala-), *äsirgä-* (esirge-), *itälä-* (itele-) (Rüstämov, 1960: 137). Verilen fiiller basit geçişli fiil örnekleridir.

Türemiş Geçişli Fiiller

Türemiş geçişli fiillere Rüstâmov'a (1960: 137) göre aşağıdaki yapıya sahip olan fiiller dâhildir:

a) *-la /-lä* ekleri ile isimden türeyen fiiller

Bu grup ile ilgili olarak; *sorağla-* (soruştur-), *efsunla-* (büyüle-), *baltala-*, *sopala-*, *ğayçıla-* (makasla-), *ayağla-* (ez-/çiğne-), *yağla-*, *sabunla-*, *suvağla-* (sıva-), *däsmalla-* (kurula-), *duzla-* (tuzla-), *payla-* (böl-), *parçala-*, *cızığla-* (karala-), *arpala-* (Rüstâmov, 1960: 137) fiilleri örnek gösterilebilir.

b) *-it (-ut, -t), -at* ekleri ile isim veya sıfattan türeyen fiiller

Bu gruba: *längit-* (yavaşlat-), *turşut-* (ekşit-) (Rüstâmov, 1960: 137) fiilleri örnek gösterilebilir.

Birleşik Geçişli Fiiller

Birleşik geçişli fiillere *ğäbul et-* (kabul et-), *yäğın et-* (kanaat et-), *älavä et-* (ilave et-), *başa düş-* (anla-), *älä sal-* (alaya al-), *älä gätir-* (elde et-), *mäslähät gör-* (tavsiye et-/uygun gör-) (Rüstâmov, 1960: 137) örneklerini vermek mümkündür.

Türemiş Geçişli Fiiller

Geçişsiz işteş fiillerin çoğu ve bazı dönüşlü çatılı fiiller geçişlilik eklerini alarak geçişli hale gelmektedirler. Rüstâmov'a (1960: 137) göre, türemiş geçişli fiillerin aşağıdaki türleri mevcuttur.

1. Geçişsiz Çatıdan Türemiş Geçişli Fiiller: Kökten ibaret bir heceli geçişsiz fiillere *dIr-/dUr-* ekleri eklenir. Örneğin: *ğız-/ğızdır-* (kız-/kızdır-) , *göz-/gözdir-* (gez-/gezdir-), *ğon-/ğondur-* (kon-/kondur-), *gül-/ güldür-* (Rüstâmov, 1960: 137).

Rüstâmov (1960: 138), “t, ç” sesleri ile biten kökten ibaret olan bir heceli geçişsiz çatılı fiillerde “-dır” ekinin “d” sesi atıldığını ve böyle örneklerin istisna olduğunu belirtmektedir. Yazar bu ifadeyle ilgili şu örneklerle yer vermiştir: *bit-/bitir-* , *it-/itir-* (yit-/yitir-), *bat-/batır-*, *biş-/ bişir-* (piş-/ pişir-), *köç-/köçür-* (göç-/göçür-), *uç-/*

uçur-, *keç-* /*keçir-* (geç-/geçir-). Ancak bu fiillerde yazarın belirttiği gibi -dır ekinin d sesinin atılması söz konusu değildir. Burada fiile eklenen -(I)r-/(U)r ettirgenlik ekleri ile ilgili bir durum söz konusudur.

Rüstamov'a (1960: 138) göre, bu türeme olayının sonunda böyle fiillerin geçişlilik özelliklerinin zayıflaması ile onların geçişlilik kabiliyetlerinin de bir tür zayıflaması da dikkate alınmaktadır. Buna göre de bu yolla türemiş olan fiillerin çoğu ikinci bir geçişlilik eki olan “ t ” ekini alarak kuvvetlenir. Örneğin: *yat-/yatırt-*, *köç-* / *köçür-* / *köçürt-* (göç- / göçür- / göçürt-).

Sonu iki sessizle biten kökten ibaret olan bir heceli fiillerin geçişli olması farklı eklerle olmaktadır. Örneğin: *art (mağ) / artır (mağ)*, *galx-/galxız-*, *hürk-* / *hürkiüt* *ürk-* /*ürkiüt-* *gorx-* / *gorxut-* (kork- / korkut-) (Rüstamov, 1960: 138).

Galx (kalk) fiili “-dır” eki ile de geçişli olmaktadır. Örneğin: *galx-/galdır-* (kalk- / kaldır-) burada “d” sesi değil de telaffuzu daha baskın olan x (h) sesi atılır. Örneğin: *galdırmağ* (galxdırmağ) (Rüstamov, 1960:138).

Rüstamov'a (1960:138) göre, *çix-* (çık-) ve *dur-* fiilleri ise özel bir tarzda geçişli hâle gelmektedirler. *Çix-* / *çixar-* / *çixart-* (çık- / çıkar- / çıkart-) örneklerinde olduğu gibi. Yazar burada “-irt” ekinin ahenk uyumuna tabi olarak “-art” şeklinde olarak karşımıza çıktığını ifade etmiştir. Ancak bu fiillerde “-art” şeklinde bir ek bulunmamaktadır. Burada -ar ve -t gibi iki ekin üst üste gelmesi söz konusudur.

Sonu sesli ve sessiz ile biten iki heceli basit geçişsiz fiiller verilen özel kurallara göre geçişli hale gelmektedirler. Örneğin: *ğarış-* / *ğarışdır-* (karış- / karışdır-), *dolan-* / *dolandır-*, *diksin-* / *diksindir-* (tiksin-/tiksindir-) , *iyrän-/iyrändir-* (iğren- iğrendir-), *ğarix-* / *ğarıxdır-* (telaşlan-/telaşlandır-) (Rüstamov, 1960: 138).

Rüstamov'a (1960: 138) göre, iki veya üç heceli basit geçişsiz fiiller sesli ve sessizle bittikleri için “-t” eki aracılığıyla geçişli hale gelmektedir. *sıçra-* / *sıçrat-*, *çapala-* / *çapalat-* (çabala- / çabalat-) , *asğır-* / *asğırt-* (aksır- / aksırt-), *dangıl-da-* / *dangıldat-* (tangırda- / tangırdat-), *marçıl-da-* / *marçıldat-* (şapırda- / şapırdat-), *öskür-* / *öskürt-* (öksür- / öksürt-), *cücär-* / *cücärt-* (yeşer- / yeşert-).

Türemiş geçişsiz fiillerin geçişli hâle gelmesi istisnasız olarak belirli kurallara bağlıdır. Böyle fiillerin geçişsizlik aşamasında ifade ettiği anlam özellikleri geçişli hale geldikten sonra saklanmaktadır. Örneğin; *tärlä-* / *tärlät-* (terle- / terlet-), *damçıla-* / *damçilat-* (damla- / damlat-) fiilleri gibi -la (-lä) ekleri ile isimden türeyen geçişsiz fiiller yahut *gälizlän-* / *gälizländir-* (katılaş- / katılaştır-) fiilleri gibi lan /-län ekleri ile sıfattan türeyen geçişsiz fiiller geçişli hâle geldikten sonra kendi öz anlam özelliklerini korumaktadırlar. Lakin bu manaya sahip fiillerin büyük bir kısmı geçişsizden geçişli olma yolu ile değil, aksine sıfattan türetilir ve geçişsizle paralel kullanılmaktadır. Örneğin; *gälizlänmək* / *gälizlätmək* (katılaşmak / katılaştırmak), *acığlanmağ* / *acığlatmağ* (sinirlenmek / kızdırmak), *dayazlanmağ* / *dayazlatmağ* (sığlaşmak / sığlaştırmak) (Rüstämov, 1960: 138-139). Ayrıca bu fiillerde “n” sesi geçişsiz çatı, “t” sesi ise geçişli çatının unsurudur (Rüstämov, 1960: 139).

-lan /-län vasıtası ile isimden ve *-laş (-läş)* , *-ar (-är)* ekleri ile sıfattan türeyen geçişsiz fiiller genel kurallar doğrultusunda geçişli hâle gelmektedir. *savadlan-* / *savadlandır-* (okuma yazma öğren- / okur-yazarlık öğret-), *maraglan-* / *maraglandır-* (meraklan- / meraklandır-), *kütläş-* / *kütläşdir-* (kütleş- / kütleştir-), *zänginläş-* / *zänginläşdir-* (zenginleş- / zenginleştir-), *ağar-* / *ağart-* (Rüstämov, 1960: 139).

Rüstämov’a (1960: 139) göre, geçişliden türeme geçişsiz fiillerin yeniden geçişli hâle gelmesi ise şu örneklerde görülmektedir: *bula-* / *bulan-* / *bulandır-*, *büz-* / *büzüş-* / *büzüşdür-* (büz- / büzüş- / büzüştür-), *yığ-* / *yığış-* / *yığışdır-* (yığ- / yığış- / yığıştır-). Görüldüğü üzere burada geçişliden dönüşlü bir fiil yapıldıktan sonra geçişli hâle gelme söz konusudur. Yazar ayrıca çalışmasının devamında dönüşlü çatılı fiillerden türemiş geçişli fiiller ile ilgili de ayrı bir başlık içerisinde bilgi vermektedir.

İşteş Çatılı Fiillerden Türeme Geçişli Fiiller

Bu tarz fiillerin yani karşılıklı mefhumu saklayarak geçişli hâle gelen fiillerin sayısı oldukça azdır. Örneğin: *vuruş-* / *vuruşdur-* (vuruş- / vuruştur-), *döyüş-* / *döyüşdür-* (dövüş- / dövüştür-) (Rüstämov, 1960: 139).

Dönüşlü Çatılı Fiillerden Türemiş Geçişli Fiiller

Dönüşlü çatılı fiillerden türemiş geçişli fiiller geçişli hâle gelerek dönüşlülük

mefhumunu kaybeder. Örneğin; *büzän-* / *büzändir-* (süslen- / süslendir-), *yuyun-* / *yuyundur-* (yıkan- / banyo ettir-) (Rüstämöv, 1960: 139).

2.2.3. Dönüşlü çatı (Ġayıdıř Növ)

Dönüşlü (Ġayıdıř) çatılı fiiller Rüstämöv'a (1960: 139) göre, nesnenin öznenen ayrılmamasını yani iş ve hareketin öznenin kendi üzerine dönmesini bildiren fiillerdir. Örneğin; *yuyun-* (yıkan-), *söykän-* (yaslan- / dayan-).

Yapı itibariyle dönüşlü çatılı fiiller ile bazı edilgen (mächul) ve türemiş geçişsiz (törämä keçmäz) fiillerin hiçbir farkı yoktur. Bunların hepsi *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleri vasıtasıyla geçişli fiillerden oluşmaktadırlar. Diyebiliriz ki; dönüşlü çatılı fiilleri edilgen ve geçişsiz çatılı fiillerden ayıran asıl özellik fiillerin barındırdığı anlamdır (Rüstämöv, 1960: 139).

Geçişli çatılı olan fiil cümlede nesne gerektirmektedir. Örneğin: *Züleyxa yudu*. (Züleyxa yıkadı.) dediğimizde, yıkamak hareketine maruz kalan özneyi söylemek gereklidir. Örneğin: *Züleyxa däsmalı, yaylığı, kasanı yudu*. (Züleyxa kumaşı, başörtüsünü, kâseyi yıkadı) cümlesinde olduğu gibi (Rüstämöv, 1960: 139).

Cümlede yer alan nesnelere biri *Züleyxa'nın* kendisi de olabilir. Konuyla ilgili olarak, *Züleyxa üzünü yudu* (Züleyxa yüzünü yıkadı) cümlesi örnek verilebilir. Böyle cümlelerde kendisi (özü) zamiri hareketin, cümlenin nesnesi olduğunda *Züleyxa özünü yudu* cümlesi yerine *Züleyxa yuyundu* (Züleyxa yıkandı) cümlesini kullanabiliriz. Görülmektedir ki *yuyun-* (yıkan-) fiili *yumağ* işini ifade etmekle beraber, kendisini (özünü) nesnesini de ifade etmektedir (Rüstämöv, 1960: 139-140).

Rüstämöv' a (1960: 140) göre, dönüşlü çatının iki özelliği vardır. İlki; kuruluş itibariyle dönüşlü fiiller mutlaka geçişli çatıdan türeme olmalıdırlar. İkincisi ise; fiilin dönüşlü çatılı olup olmadığını belirlemek için, cümlede yer alan fiilin basit geçişli hâli ile kendi sözünü kullanıyoruz. Cümlede ifade edilen anlam olduğu gibi kalıyorsa, anlam değişmiyor ise bu kullanılan fiil dönüşlü çatılı olan bir fiildir. Örneğin; *Aktyor büzänib*

sahnäyä çıxdı (Aktör süslenip sahneye çıktı) cümlesi yerine *Aktyor özünü bázäyib sahnäyä çıxdı* (Aktör kendisini süsleyip sahneye çıktı) dediğimizde cümlenin anlamı aynı kalmaktadır. Cümleden de görüldüğü üzere, *bázänib* dönüşlü çatılı olan bir fiildir. Yazara göre, *Ġulu bu hadisädän çox sevindi* (Ġulu bu olaydan çok sevindi) cümlesi yerine *Ġulu bu hadisädän özünü çox sevdi* (Ġulu bu olaydan kendini çok sevdi) dediğimizde cümlenin anlamı tamamen bozulmaktadır. Çünkü iki cümlenin fiilleri arasında sözlük anlamı açısından fark vardır. Demek ki; *savinmək* fiili dönüşlü bir fiil değildir.

Rüstämov'a (1960: 140) göre, çoğu zaman kendisini (özünü) nesnesi yerine cümlede şahsın bir türü ya da şahısla sıkı ilişkide olan bir eşya, nesne gibi gösterilmektedir. Örneğin; *Kärim çırmalandı* (Kärim çırmalandı) cümlesinde düşünebiliriz ki *gollarını çırmaladı* (kollarını çırmaladı) ya da *Kärim geyindi* (Kärim giyindi) cümlesinde ise kendi (öz) kıyafetlerini giydi. *Kärim daşındı* (Kärim taşındı) cümlesinde ise kendi eşyasını taşıdı. Görülüyor ki: *Kärim paltarını geyindi* (Kärim elbisesini giyindi) cümlesinde giyindi fiili dönüşlülük kavramına sahip olamaz çünkü yazara göre onu etkisi Kärim'in kendisine değil, nesneye yönelmektedir. Bu sebeple; cümlede giyindi (geyindi) fiilini geçişli çatılı fiil olarak dikkate almak gerekmektedir.

Dönüşlü çatılı fiiller iki kısma ayrılmaktadır: İlki sadece dönüşlü çatılı olan fiillerdir. Örneğin; *ğaşın-* (kaşın-), *çırpın-* (çırpın-), *çäkin-* (kaçın-), *yuyun-* (yıkan-). İkincisi ise yerine göre hem dönüşlü hem de edilgen çatıda kullanılan fiillerdir. Örneğin; *säril-* (seril-), *daran-* (taran-), *ätirlän-* (kokulan-) fiillerinde olduğu gibi. Ayrıca dönüşlülük çatı eklerine sahip olup, kendisini veya eşyasını bir nesne gibi kapsamak bu çatının esas özelliğidir (Rüstämov, 1960: 140).

Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatının ekleri şunlardır: *-(I)l/-/(U)l-* ve *-(I)n/-/(U)n-* (Rüstämov, 1960: 140).

2.2.3.1. Dönüflü Çatılı Fiillerin Yapısı

Dönüflü çatı fiillerin yapısı da tamamıyla türemiş geçişsiz fiillerin yapısı konusunda gösterilen kaidelere göre yapılmaktadır. Şunu belirtmek gereklidir ki; cümlede kendisini nesnesi kabul eden fiiller dönüflü çatılı sayılmalıdır. Böylelikle aynı fiilin yerine *özünü* (kendisini) nesnesi ile beraber basit geçişsiz biçimini kullanmak mümkün olabilmektedir. Örneğin;

Kärim yuyundu / (Kärim yıkandı)

Kärim özünü yudu / (Kärim kendisini yıkadı).

Kärim yastığa söykäندی / (Kärim yastığa dayandı)

Kärim özünü yastığa söykäدی / (Kärim kendisini yastığa dayadı).

Närgiz bazendi / (Närgiz süslendi)

Närgiz özünü bäsäدی / (Närgiz kendisini süsledi) (I grup) (Rüstämöv, 1960: 141).

Dönüflü fiillerin özelliklerini bunlarla sınırlamamız mümkün değildir. Çünkü öyle fiiller vardır ki, “özünü” nesnenin değil, başka nesnelere kendinde ifade eder.

Örneğin: *Kärim geyindi*, yä’ni öz patlarını geydi. *Kärim daşındı*, yä’ni öz şeylerini daşdı. *Kärim çırmandı*, yä’ni öz göllerini çırmaladı. *Kärim silkäläندی*, yä’ni öz patlarını (äynini) silkeledi (II grup). (Kärim giyindi, yani kendi elbisesini giydi. Kärim taşındı, yani kendi eşyalarını taşdı. Kärim tırmalandı, yani kendi kollarını tırmaladı. Kärim silkelendi yani kendi elbisesini silkeledi) (Rüstämöv, 1960: 141).

Rüstämöv’a (1960: 141) göre aşağıdaki fiillerde -n- eki bulunsa da hareketin özneye dönme anlamı yoktur. Örneğin: *Kärim deyindi*, yä’ni öz-özüne deyindi. *Kärim söyläندی*, yä’ni öz-özüne söyläندی (III grup) (Kärim homurdandı, yani kendi kendisine homurdandı. Kärim söylendi, yani kendi kendisine söylendi...) (Rüstämöv, 1960: 141).

Fiillerin bazılarında ise dönüşlülük eklerinin taşımış olduğu sözlüksel-gramatikal anlam tamamıyla değişmiş durumdadır. Örneğin: *dayan-*, *sevin-*, *düşün-* (IV grup) (Rüstamov, 1960: 141).

Görülüyor ki, birinci ve ikinci grup fiiller kendi anlam özelliklerine göre dönüşlü çatılıdır. Ancak üçüncü ve dördüncü grup fiilleri ise dönüşlü çatıya dâhil etmek için hiçbir delil mevcut değildir. Bunlar hareketin öznedeki merkezleşip kaldığını bildirdiğine göre geçişsiz çatılıdır (Rüstamov, 1960: 141).

2.2.4. İşteş Çatı (Garşılığlı Növ)

İşteş çatılı olan fiiller birden fazla öznenin arasında, iş ve hareketin karşılıklı bir şekilde yapıldığını bildirmektedir. Örneğin: *vuruş-* (vuruş-/dövüş-), *mäktublaş-* (mektuplaş-) (Rüstamov, 1960: 141) fiillerinde olduğu gibi.

İşteş çatılı fiilleri anlamca üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar:

1) İki veya daha fazla özne tarafından birbirlerine karşı gerçekleştirilen hareketi bildiren fiillerdir. Örneğin; *vuruş-*, *döyüş-* (dövüş-), *boğuş-*, *atış-*. Bu tarz fiiller genellikle geçişli (keçär) fiillerden türeme işteş çatılı fiillerdir (Rüstamov, 1960: 141).

2) İki ya da daha fazla özne arasında bir hareketin karşılıklı ve birlikte gerçekleştirildiğini bildiren fiillerdir. Örneğin; *mäslähätläş-* (danış- / fikir danış-), *kömäkläş-* (yardımlaş-), *banlaş-* (ötüş- / bağrış-), *äsnäş-* (beraberce esnemek), *uçuş-*, *bölüş-*, *düzäliş-* (uzlaş-/ uyuş-), *paylaş-* (Rüstamov, 1960: 141).

3) Yarış kavramını ifade eden fiillerdir. Örneğin; *güläş-* (güreş-) , *çapış-* (at yarıştırmak), *şärtläş-* (şartlaş-) (Rüstamov, 1960: 142).

İkinci ve üçüncü grup fiiller ya geçişsiz (keçmâz) fiillerden türemiş ya da isimden yapılmış işteş fiillerdir (Rüstamov, 1960: 142).

İşteş fiillerin özelliklerini dikkate aldığımızda onları ekçe aynı olan geçişsiz

fiillerden ayırmak kolaydır. Öyle ki işteş fiiller, geçişsiz fiillerden farklı olarak birbirine, birbirini, birbirine doğru vs. yani özünde birliktelik ifadesi taşımaktadır. Mesela; *sürümäk / sürüşmäk, büzmäk / büzüşmäk, yığmağ / yığışmağ , ällämäk / ällüşmäk* fiillerindeki gibi geçişli fiillerden türeyen geçişsiz fiiller ya da *-(I)ş-/(U)ş-* ekleri gerçek dönüşlülük ekleridir (Rüstämov, 1960: 142).

İşteş fiillerin esas söz dizimsel özellikleri onların çok özneli olmalarıdır. Bu fiillerin olduğu cümlelerde özne ya toplu, çokluk şekilde olmalı ya da cümle içerisinde farklı öznelerden tek tek bahsedilmelidir. Konu ile ilgili Rüstämov (1960: 142) şu örnekleri vermiştir:

Täläbälär mäktublaşdılar.

(Öğrenciler mektuplaştılar.)

Kärim vä Davud mäktublaşdılar.

(Kärim ve Davud mektuplaştılar.)

Ĝuzular mäläşdi.

(Kuzular meleşti.)

Ĝuzu vä ğoyun mäleşir.

(Kuzu ve Koyun meleşir.) (Rüstämov, 1960: 142).

İşteş fiillerin farklı öznelerinden bahsederken, işteş fiillerin içinde bulunduğu cümle, iki farklı kuruluştaki olabilmektedir. İlk kuruluştaki; özneler aktif olarak, beraber hareket ederek, karşılıklı olarak hareketi gerçekleştirirler. Örneğin; *Kärimlä Davud mäktublaşdılar* (Kärim’le Davud mektuplaştılar) (Rüstämov, 1960: 142).

İkinci kuruluştaki ise; öznelerden biri aktif olma noktasında diğer özneye göre daha önemli bir yer tutmaktadır. Hareketin gerçekleştirilmesinde önemli yeri tutan aktif öznenin haricindeki diğer özne onun gerisinde kalır ve harekete pasif olarak katılır ve nesne vazifesine geçer. Konu ile ilgili olarak *Kärim Nüzärlä mäktublaşdı* (Kärim Nüzär’la mektuplaştı) cümlesini vermek mümkündür. Görüldüğü üzere *Nüzär* harekete

pasif olarak katılmaktadır. Söz dizimsel olarak hareketin gerçekleştirilmesinde önemli yer tutan *Kärim* olup bu tarz cümlelerde yüklem tekil şahıs ekleriyle kullanılır. Çünkü esas hareketi gerçekleştiren *Kärim* tektir ve *Näzär* harekete pasif olarak katılmaktadır (Rüstämöv, 1960: 142).

İşteş fiillerin bir diğer özelliği de şudur ki; bu fiillerin bulunduğu cümlelerde anlama göre, *bir-biri ilä* (birbiriyle) sözleri de bulunabilir. Bunun cümlede olması yalnız hareketin birden fazla özne tarafından karşılıklı gerçekleştirildiğine dair hususiyeti kuvvetlendirmek içindir. Örneğin; *Häsänlä Davud mälähätläşdilär* (Häsän’la Davud mektuplaştılar) cümlesinin *Häsänlä Davud bir-biri ilä mälähätläşdilär* (Häsän’la Davud birbiriyle mektuplaştılar) şeklinde söylenmesi gibi (Rüstämöv, 1960: 142).

Ayrıca bazı fiiller vardır ki bunlar sadece öznenin hareketini değil, hareketin gerçekleştirilmesinde aynı zamanda birkaç öznenin katılımını, bu öznelerin birinin diğerine nesne olduğunu ve hareketin karşılıklı bir şekilde gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Örneğin: *döyüşdülär* (dövüştüler) fiilini ele aldığımızda bu fiil eylemi, iki öznenin katılımını, öznelerin birinin diğerine nesne olduğunu, öznelerin aynı zamanda hareketi gerçekleştirdiklerini, hareketin karşılıklı surette gerçekleştiğini belirtmektedir (Rüstämöv, 1960: 142-143).

İşteş çatının eklerini Rüstämöv (1960: 143), *-(I)ş-/(U)ş-* ve *-Aş-* ekleri olarak belirtmektedir. Ancak *-Aş-* eki diye bir işteş çatı eki yoktur.

Rüstämöv (1960: 143), *-laş/-läş* ekleri ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermektedir. Dilin tarihi gelişimi içerisinde, zamanla iki ayrı ek birleşerek müstakil *-laş / (-läş)* eklerini meydana getirmiştir. Buna göre de *mäslähätläş-* (fikirleş), *sözläş-* (sözleş) ve bunlar gibi olan fiilleri başka çatı fiillerden türeme değil de, aksine isimden türemiş fiiller gibi değerlendirmek gereklidir. Böylelikle *-laş / -läş* eklerini birer çatı eki olarak değil de sadece isimden fiil türeten ekler olarak saymak gerekir. Bu eklerin başka bir görevi de bulunmaktadır. Öyle ki bu ekler bazen isimlere gelmek suretiyle geçişsiz fiiller ortaya çıkarmaktadır. Örneğin: *kömürläş-* (kömüre dön-/ kömürleş-), *daşlaş-* (taşlaş- / taşa dön-), *sirkäläş-* (sirkeye dön- / sirkeleş-).

Bu geçişsiz fiillerle yukarıda bahsi geçen işteş fiiller arasında şekil ve yapı bakımından hiçbir fark yoktur. Hatta bu tür fiillerin bazıları cümle içerisindeki anlamlarına göre hem geçişsiz hem de işteş olabilir. Örneğın; *daşlaş-* (taşlaş- /taşa dön-) geçişsiz, *daşlaş-* (taşlaş- : birbirine taş atmak) işteş çatılı bir fiildir. Ayrıca bu fiiller yalnızca cümle içerisinde anlam özellikleri dikkate alındığında birbirlerinden ayrılabilirler (Rüstamov, 1960: 143).

2.2.4.1. İşteş Çatılı Fiillerin Yapısı

İşteş çatılı fiilleri yapı bakımından üç kısma ayırmak mümkündür. Rüstamov'a (1960: 143) göre bunlar:

1) Geçişli çatılı fiillerden türeyenler: *döyüşdülär* (dövüştüler), *görüüşdülär* (görüştüler) fiilleri *döy-* (döv-) ve *gör-* geçişli fiillerinden türemedir.

2) Geçişsiz çatılı fiillerden türeyenler; *mäläş-* (meleş-), *gülüş-* işteş çatılı fiilleri *mälä-* (mele-) ve *gül-* geçişsiz fiillerinden türemiştir.

3) İşteş çatılı fiillerin bir kısmı da başka çatıdaki fiillerden değil de aksine isimden oluşmaktadırlar. Örneğın; *mäslähätläş-* (fikir danış-), *kömäkläş-* (yardımlaş-).

2.2.5. Ettirgen Çatı (İcbar Növ)

Öznenin talimatı ile başka bir icracı tarafından herhangi bir hareketin gerçekleştirildiğini bildiren fiiller ettirgen (icbar) çatılı fiillerdir. Örneğın, *yazdır-*, *käsdir-* (kestir-) (Rüstamov, 1960: 143-144).

Ayrıca Rüstamov (1960: 144), şu açıklamalara da yer vermektedir. *Kärim mäktub yazdırdı* (Kärim mektup yazdırdı) cümlesinde ettirgen çatılı olan yazdırdı fiilinin nesnesi *mäktub* (mektup) olup, *Kärim* yazma hareketinin icracısı değildir.

Hâlbuki *Kârim Nâzâri güldürdü* (Kârim Nâzâr’i güldürdü) cümlesinde geçişli çatılı “güldür-” fiilinin nesnesi yani *Nâzâr* gülmek hareketinin icracısı, yapanıdır.

Ettirgen çatılı fiiller yalnızca geçişli çatılı fiillerden oluşmaktadır. Ettirgen çatılı fiillere bazen ikinci bir geçişli çatı eki eklenebilmektedir. Örneğin; *yazdırdı / yazdırttı*. Böyle fiillerin gerçekleştirilmesinde ikinci bir vasıtanın katılımı düşünülmemektedir. *Kârim maktubu yazdırttı* (Kârim mektubu yazdırttı) cümlesinden *Kârim* başkasına talimat verdi, o da kendi yerine, üçüncü bir kişiye talimat verdi ve bu üçüncü şahısta mektubu yazdı gibi bir anlam düşünülmez. Bazı geçişli fiillerde ikinci geçişli çatı ekleri eklendiğinde anlamı değiştirmedeği gibi, bu tarz fiillerde geçişlilik çatı ekleri sadece ettirgenlik anlamını kuvvetlendirmektedir. Örneğin; *köçür- / köçürt-* (göçür- / göçürt-), *yedir- / yedirt-*, *uçur- / uçurt-* (Rüstâmov, 1960: 144).

Rüstâmov’un (1960: 144) yapmış olduğu çatı tasnifine göre, ettirgen çatı, şekli itibariyle yalnız geçişli çatıya benzemektedir. Bunları birbirinden ayırabilmek için fiile eklenmiş olan ekleri çıkarmak yeterlidir. Ekler atıldıktan sonra geride kalan kısım yine nesne alır ise o zaman fiil ettirgen, nesne almazsa, fiil geçişli çatılı sayılmalıdır. Örneğin: *yazdır- / yaz-* ek atıldığında fiil nesne alır. Demek ki örnekte verilen yazdır- fiili ettirgen çatıdadır. *Aldır- / al-* nesne alır. Demek ki örnekte verilen aldir- fiili ettirgen çatılıdır. *Saxlat- / saxla-* nesne alır. Demek ki saklat- fiili ettirgen çatılıdır. *İncält- / incäl-* (incel- / incelt-) nesne almaz, demek ki incelt- fiili geçişli çatılıdır.

Ettirgen çatının bir başka özelliği de yüklemi bu türden olan fiille ifade edilen cümlede işi yapan, yönelme hâlinde yer almaktadır. Rüstâmov’un (1960: 144) verdiği örnekler şunlardır:

Män bu işi Oğtaya gördürdüm. / (Ben bu işi Oğtaya yaptırdım.)

Oğtay köynäyini anasına yudurtdu. / (Oğtay gömleğini anasına yıkattı.)

Azerbaycan Türkçesinde ettirgen çatı eklerini Rüstâmov (1960: 144), dIr-/-dUr-, -(I)t-/(U)t- şeklinde belirtmektedir. Ancak bu eklere ilave olarak -Ar- ve -z eklerini de ettirgen çatı eki olarak belirtmek gereklidir.

2.2.5.1. Ettirgen Çatılı Fiillerin Yapısı

Ettirgen çatılı olan fiillerin yapısına dair etraflıca bir bilgi geçişli çatılı fiiller konusunda verilmiştir. Ayrıca Rüstamov (1960: 145), şu ifadelere de yer vermektedir; genelde işteş ve dönüşlü fiillerden türeme geçişli fiillerde kökün esas anlamı biraz da olsa değişebilmektedir. Bu bakımdan bu tarz fiillerde ifade edilen hareketin gerçekleştirilmesinde ikinci vasıtacının katılımı artık düşünülmemektedir. Örneğin: *ğaçirt-* (kaçırt-) fiili genellikle birini bir yerden uzaklaştırıp gizlemek manasında kullanılır, *danışdır-* (konuştur-) fiili ise ancak iki kişiyi birbiriyle konuşmaya mecbur etmek değil, aynı zamanda sorguya çekmek anlamında da kullanılabilir. *Büzändir-* (süslendir- / süsle-) fiili ise sadece birini süslenmeye mecbur etmek anlamında değil, aynı zamanda onu süslemek anlamına gelmektedir. *Yuyundur-* (yıkandır-) fiili yalnız bir kimseyi yıkanmaya mecbur etmek anlamında değil, aynı zamanda onu *yumağ-* (yıkamak) anlamında kullanılabilir. Böyle fiillerin bu tarz anlam değişimleri göz önünde bulundurulduğunda onların geçişli çatıya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2.6. Edilgen Çatı (Mächul Növ)

Öznesi belli olmayan fiiller edilgen çatılı fiillerdir (Kazımov, 2010: 191). Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatının ekleri şunlardır: *-(I)l-/-(U)l-* ve *-(I)n-/-(U)n-* (Rüstamov, 1960: 147). Ancak çatının belirlenmesi için fiilin biçimsel özelliklerinin yanında anlam özellikleri de dikkate alınmalıdır.

2.2.6.1. Edilgen Çatılı Fiillerin Yapısı

Rüstamov'a (1960: 145) göre, Azerbaycan Türkçesinde edilgen (mächul) fiiller yapıları bakımından üç farklı anlam özelliğine sahiptir. Yazar bunları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

Aslında Geçişli Fiillerden Türemiş Edilgen Fiiller

a) Gerçekte geçişli fiillerden türemiş edilgen fiillere yazar şu örnekleri vermiştir: *yaz- / yazıl-*, *käs- / käsil-* (kes- / kesil-), *ğur- / ğurul-* (kur- / kurul-) (Rüstämöv, 1960: 145).

b) Türemiş, basit geçişli fiilden türeyenler kendi anlam özelliklerini saklayarak edilgenlik mefhumunu ifade etmektedirler.

Konu ile ilgili şu örnekler verilmiştir: *Kiplä- / kiplän-* (kapa- / kapatıl-), *ovla- / ovlan-* (avla- / avlanıl-), *efsunla- / efsunlan-* (büyüle- / büyülen-), *bizlä- / bizlän-* (uyar- > uyarıl-), *yağla- / yağlan-* (edilgen manada); *suvağla- / suvağlan-* (sıva- / sıvan-), *payla- / paylan-* (dağıt- / dağıtıl-), *yolla- / yollan-*, *bärkit- / bärkidil-* (sağlamlaştır- / sağlamlaştırıl-), *tärgit- / tärgidil* (terk et- / terk edil-) (Rüstämöv, 1960: 145).

c) Birleşik fiillerden türeyenler: Örneğin, *ğäbul et- / ğäbul edil-* (kabul et- / kabul edil-), *älavä et- / älavä edil-* (ilave et- / ilave edil-), *müdafä et- / müdafä edil-* (müdafa et- / müdafa edil-) (Rüstämöv, 1960: 145).

Edilgen fiiller cümle içerisinde *täräfindän* (tarafından) sözü ile kullanılabildiği hâlde, geçişsiz fiiller bu sözle kullanılmamaktadır (Rüstämöv, 1960: 145).

Türemiş Geçişli Fiillerden Yapılan Edilgen Fiiller

Yüklemi, türemiş geçişli fiillerle ifade edilmiş olan cümlelerin öznesi ile mantıki nesnesi aynılaşmaktadır. Örneğin: *Ät bişirildi* (et pişirildi) cümlesinde et ismi hem cümlenin öznesi hem de *bişir-* (pişir-) hareketinin mantıki nesnesi durumundadır. Tarafından sözünün eklenmesi ile nesne şeklinde ortaya çıkan mantıki icracı ise hareketin gerçekleştirilmesinde bir vasıta gibi dikkate alınmaktadır. Örneğin: *Dämir Kärim täräfindän ğızdırıldı* (Demir Kärim tarafından kızdırıldı) cümlesinde *Kärim* bu cümlede demirin kızdırılmasında katılan bir vasıta yerine geçmektedir (Rüstämöv, 1960: 146).

Rüstämöv'a (1960: 146) göre yapı bakımından ikinci gruptan olan edilgen fiiller genellikle üç dereceli bazen de dört dereceli olabilmektedir. Örneğin; *ğız- / ğızdır-* / *ğızdırıl-* (kız- / kızdır- / kızdırıl-), *köç- / köçür-* / *köçürül-* (göç- / göçür- / göçürül-), *büz-*

/ *büzüş-* / *büzüşdürül-* (büz- / büzüş- / büzüşdürül-), *bula-* / *bulan-* / *bulandır-* / *bulandırıl-*.

“-t-” eki ile oluşan geçişli fiiller edilgenleştirildiğinde bu ek atılmaktadır. Örneğin: *gızar-* / *gızart-* / *gızarı-* (kızart- / kızart- / kızartıl-), *bozar-* / *bozart-* / *bozarı-* (bozar- / bozart- / bozartıl-) (Rüstamov, 1960: 146). Yazarın vermiş olduğu örnekler içerisinde *gızarı-* ve *bozarı-* fiilleri dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesinde bu şekilde değil de kızartıl ve bozartıl şeklinde bir kullanım vardır.

Rüstamov’a (1960: 146), göre ikinci gruptaki edilgen fiiller anlam itibariyle şahıssız, failsiz, meçhul (şahıssız) biçimli fiillerin bir kısmına çok yakındırlar. Başka bir ifadeyle; bu edilgen fiillerle kurulmuş özneli cümlelerle öznesiz cümle anlam itibariyle birbirine çok yaklaşmaktadırlar.

Konuyla ilgili olarak Rüstamov (1960: 146) tarafından şu örnekler verilmektedir:

Stäkan sındırıldı / Stäkanı sındırdılar (Bardak kırıldı / Bardağı kırdılar). *Dämir gızdırıldı / dämiri gızdırdılar* (Demir kızdırıldı / Demiri kızdırdılar). *Kärim incidildi / Kärimi incitdiler* (Kärim incitildi / Kärimi incittiler). *Bu iş dayandırıldı > Bu işi dayandırdılar* (Bu iş durduruldu / Bu işi durdurdular). Verilen bu örneklerde mantıkça aynı görevi taşıyan bardak, demir, Kärim ve iş kelimeleri ilk cümlelerde özne iken, ikinci cümlelerde ise nesne gibi karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca şu da ifade edilmelidir ki işteş fiillerden türemiş geçişli fiiller anlamlarını koruduklarında edilgenleşebilir; *barışdır-* / *barışdırıl-* (barıştır- barıştırıl-).

Tüm bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, geçişsiz fiillere getirilen *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/--(U)t-*, *-(I)r-/--(U)r-*. Rüstamov (1960) tarafından birer geçişlilik eki olarak düşünülmektedir. Yaptığı sınıflandırmalarda bu özellik esas alınmaktadır. Geçişsiz fiillere bu eklerin getirilmesi ile geçişli fiiller oluşmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ettirgenlik eki olan *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/--(U)t-* ekleri hem geçişli hem geçişsiz fiillere getirilebilen ettirgenlik ekleridir. Azerbaycan Türkçesinde fiilde çatıyı ele alırken Rüstamov (1960) *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/--(U)t-* eklerinin geçişsiz fiillere getirilmesiyle oluşan fiilleri ettirgen çatılı fiil olarak değil de geçişli çatılı fiil

olarak ifade etmiştir. Bu fiil ister kök şeklinde geçişli olsun ister diğer çatı ekleri ve geçişlilik ekleri eklendikten sonra geçişli olsun bunlara edilgenlik eki eklendiğinde ise edilgen çatılı fiiller oluşturulmaktadır. Ve bu noktada fiillerin anlamı ve çatı eklerinin eklendiği fiilin geçişli ya da geçişsiz olması, çatının belirlenebilmesi meçhul ve dönüşlü çatı ile karıştırılmaması açısından önemlidir.

III. Ettirgen Fiillerden Türemiş Edilgen Fiiller: Bu tarz fiillerde hareketin gerçekleşmesi için talimat veren şahıs *tərəfindən* sözü ile birlikte cümlede ortaya çıkabilir. Rüstamov (1960: 146) şu örnekleri vermektedir:

“Məktub Kərim tərəfindən tələbələrə oxutduruldu.”

(Mektup Kərim tərəfindən öğrencilərə okutduruldu)

“Kərim məktubu tələbələrə oxutdurdu.”

(Kərim məktubu öğrencilərə okutdurdu.)

Edilgen çatının bir diğer özelliği de şudur ki bu çatı kapalı bir çatıdır yani, başka hiçbir çatıya çevrilememektedir. Örneğin; *yazdırıl-*, *kəsdiril-* (kestiril-) (Rüstamov, 1960: 146).

Edilgen çatılı fiillerde hareketi gerçekleştiren dıştan gözükmemektedir. Bu hareketi yapanı belirlemek için cümleye tarafından sözcüğünü eklemek gerekir. Rüstamov (1960: 146) tarafından şu örnekler verilmektedir.

“Məktub yazıldı.” / (Mektup yazıldı.)

“Məktub Kərim tərəfindən yazıldı.” / (Mektup Kərim tərəfindən yazıldı.)

Bir fiilin edilgen çatılı olup olmadığını belirlemek için; tarafından sözünün aracılığıyla ifade edilen bir icracıyı cümleye eklemek gereklidir. Bu durumda cümlenin anlamı bozulmuyor ise o cümledeki fiil edilgen bir fiil sayılmaktadır. Konuyla ilgili ise Rüstamov tarafından şu örnekler verilmiştir: *Oxundu* (Okundu.) Bu cümlenin yerine *Kitab Kərim tərəfindən oxundu* (Kitap Kərim tərəfindən okundu) cümlesini kurduğumuzda anlam bozulmamaktadır. Bu durumda okundu fiili edilgen çatılı bir

fiildir. Ancak *Ĝaysı ağaçdan yärä düşüb äzildi* (Kayısı ağaçtan yere düşüp ezildi) cümlesini kayısı ağaçtan yere düşüp bir eşyanın vs. tarafından ezildi şeklinde kullanmamız cümlelerin anlamını bozmaktadır ve anlamı değişmektedir. Bu durumda da *üzildi* fiili burada edilgen çatılı değil, geçişsiz çatılıdır (Rüstamov, 1960: 146-147).

Başka bir örnek ise: *Papağım genäldi* (Kalpağım genişledi) cümlesini *Papağım başım tərəfindän genäldi* (Kalpağım başım tarafından genişledi) şeklinde söylemek uygun değildir. Bu durumda bu cümledeki *genäldi* fiili edilgen çatılı değil, geçişli çatılı bir fiildir. (Rüstamov, 1960: 147).

Edilgen fiil etken fiile çevrildiğinde ise cümlelerin öznesi nesneye, tarafından sözü ile biten tümleç ise cümlelerin öznesine çevrilmektedir. *Mäktub Kärim tərəfindän yazıldı.* (Mektup Kärim tarafından yazıldı.) cümlesini *Mäktubu Kärim yazdı* (Mektubu Kärim yazdı.) şeklinde kurduğumuzda bu durumu görmekteyiz (Rüstamov, 1960: 147).

2.2.7. Meçhul Çatı (Şäxssiz Növ)

Meçhul (Şäxssiz) çatılı fiiller iş ve hareketin hiçbir özneye dayandırılmadan gerçekleştirildiği ve yalnız nesne ile ilgili olduğunu bildiren fiillerdir. Örneğin; *baxıl-* (bakıl-), *istifadə edil-* (istifade edil-) (Rüstamov, 1960: 147).

Rüstamov'a (1960: 147) göre, özneli fiiller, öznesiz fiillerden iki yönden ayrılmaktadır: İlk olarak konuşanın sadece hadiseyi söylemekle yetinerek bu hadiseyi gerçekleştiren öznenin faal oluşunu dikkate almayarak ondan bahsetmediği fiillerdir.

İkinci olarak ise meçhul (şäxssiz) çatılı fiilin aracılığı ile ifade edilen hareketin, icracısının bilinmediği yahut genel nitelikte olduğu fiillerdir. Aşağıdaki örneklere baktığımızda da öznenin bilinmediği ve genel nitelikte olduğu görülmektedir. Yazar, şu örnekleri vermiştir:

Bu bağlara yaxşı baxılır.

(Bu bağlara iyi bakılır.)

Mäktubdän istifadə edildi.

(Mektuptan istifade edildi.)

Bu işä diggät yetirilmädi

(Bu işe dikkat edilmedi.)

Kärimä bu işdä kömək edilmäyəcəkdir.

(Kärim'e bu işte yardım edilmeyecektir) (Rüstämöv, 1960: 147).

Ayrıca hareketi gerçekleştiren aynı kişi, tarafından sözü ile birlikte cümlede bulunabilmektedir. Örneğin:

“Bu bağlara idare tərəfindän yaxşı baxılmır.”

(Bu bağlara idare tarafından iyi bakılmıyor) (Rüstämöv, 1960: 147).

“Bu işä müdiriyyət tərəfindän diggät yetirildi.”

(Bu işe müdüriyet tarafından dikkat edildi) (Rüstämöv, 1960: 147).

Meçhul çatıyı cümlede herhangi bir özne ile ilişkilendirmek mümkün değildir. Rüstämöv (1960: 147-148), şu örnekleri vermiştir. Örneğin, *Mäktubdan istifadə edildi.* (Mektuptan istifade edildi.) ve *Bağlara yaxşı baxıldı.* (Bağlara iyi bakıldı).

Rüstämöv'a (1960: 148) göre, meçhul çatılı fiiller geçişli çatıdan türeyen edilgen (mächul) fiilin aksine olarak yalnız geçişsiz çatılı fiillerden türemektedir. Örneğin: *baxmaq / baxılmaq, istifadə etmək / istifadə edilmək* (istifade etmek / istifade edilmek), *təsadiüf etmək / təsadiüf edilmək* (tesadüf etmek / tesadüf edilmek).

2.2.7.1. Meçhul Çatılı Fiillerin Yapısı

Yapısı bakımından ele alındığında Rüstämöv'a (1960: 148) göre, meçhul çatılı fiillerin geçişsiz çatılı fiillerden türediğini görülmektedir.

Meçhul çatılı fiiller yalnızca üçüncü şahısta olmaktadır. Çünkü birinci ve ikinci şahıs hiçbir zaman meçhul bir anlamda olmamaktadır. Ve bu özellik yalnız üçüncü şahsa özgüdür (Rüstamov, 1960: 148).

Azerbaycan Türkçesinde çatı konusuna değinen araştırmacılardan biri olan Kazımov (2010: 184) ise, çatı anlamı yaratan ve çatıları birbirinden farklılaştıran ekleri genel olarak şu şekilde sıralamaktadır: *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/(U)t-*, *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-*, *-(I)ş-/(U)ş-*. Yazar belirtmiş olduğu çatı ekleri içerisinde *-z-* ettirgenlik ekine yer vermemiştir. Ancak çalışmasının devamında *-z-* eki ile kurulan ettirgen çatılı fiillere örnekler vermiştir. Ayrıca *-Aş-* eklerini çatı eki olarak belirten yazarın burada isimden fiil yapan *-laş / -ləş* ekinin özel durumunu dikkate almamış olduğu görülmektedir.

Kazımov' a (2010: 184) göre *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-*, *-(I)ş-/(U)ş-* ekleri eklendiği geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirmektedir. *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/(U)t-* ekleri eklendiği fiili geçişli yapmaktadır. Bu eklerden *(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleri *ğayıdış* (dönüşlü) ve *mächul* (edilgen) çatı anlamlarını, *-(I)ş-/(U)ş-* ekleri *işteş* çatı anlamlarını, *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/(U)t-* ekleri ise ettirgen (icbar) çatı anlamlarını oluşturmaktadır.

Kazımov (2010: 188), öznenin belli olup olmaması, öznenin hareketin gerçekleştirilmesindeki durumu yani, öznenin faal olup olmaması ve fiillerin anlamlarını da göz önünde bulundurarak fiilleri çatıları bakımından altı başlıkta toplamaktadır. Bunlar: “Mälum növ fellär; mächul növ fellär; ğayıdış növ fellär; ğarşılığ növ fellär; icbar növ fellär; şäxssiz növ fellär.”

Azerbaycan Türkçesinde çatı konusunu incelenirken *Azərbaycan Dilinin Grammatikası* adlı kaynakta çatı konusu içerisinde *mälum növ* gibi ayrı bir başlığın ve sınıfın olmadığını görmekteyiz. Bu çatı konusuna dair başlıklar ile ilgili olarak Kazımov (2010: 188), *Müasir Azərbaycan Dili Morfolojiya* adlı kaynakta Azerbaycan Türkçesi araştırmacıları tarafından genel olarak “mälum növ fellär; mächul növ fellär; ğayıdış növ fellär; ğarşılığ növ fellär; icbar növ fellär; şäxssiz növ fellär” olmak üzere altı başlığın kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu çatı adlarının ise Rus dilinden kopya edilmiş olduğunu ifade etmiştir.

Kazımov (2010: 188) *mälum növ fel ve mächul növ fel* terimlerinin içeriği düzgün ifade edemediğini ve bunları *aktiv növ* (aktif çatı) ve *passiv növ* (pasif çatı) gibi izah etmenin daha uygun olduğunu belirtmesine rağmen kendisi de çalışmasında geleneği bozmamıştır. Yazarın *mälum növ* olarak adlandırdığı çatı türü çalışmamızın ilk bölümünde ifade etmiş olduğumuz yalın çatı ile terim olarak farklı olsa da içerik olarak aynıdır.

Yalın çatı (Mälum Növ) fiiller konusuna baktığımızda, öznesi belli ve etken yani, faal durumda olan fiilleri içerisine alan çatı kategorisi olduğunu görmekteyiz. Kazımov, böyle çatılı fiillerde hareketi gerçekleştiren şahsın cümlede kendisini aktif bir şekilde gösterdiğini belirtmektedir. Fiilde işi yapan özne açık ve aktif bir rol oynamaktadır. Öznenin aktif ve belli olma özelliği dönüşlü, işteş, ettirgen çatılı fiillerde de kendisini göstermektedir. Ancak yalın çatılı (mälum növ) fiillerin öznesi ile diğer çatıların özneleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. Yalın çatıda özne işi tek başına ve fiil geçişli olduğunda başka bir nesnenin üzerinde gerçekleştirmektedir. Ancak dönüşlü çatılı fiillerde özne işi kendi üzerinde gerçekleştirmekte olup başka bir nesne üzerine işi gerçekleştirmesi mümkün olmamaktadır. Ettirgen çatıda ise özne işi başka bir özneye yaptırmaktadır. Sonuç olarak yazar, yalın (mälum) çatılı fiillerin öznesi ile diğer çatılardan olan fiillerin öznesi arasında fark olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu çatıya çatı eki almamış olan bütün basit fiiller girmektedir (Kazımov, 2010: 188-189).

Kazımov'a (2010: 189) göre, fiilin çatıları modern dilde çatı eklerine dayandırılarak belirlenmektedir. Dilin tarihi gelişimine bakarsak, her bir basit ve türemiş fiilde bir çatı özelliği görebiliriz. Bazı fiillerde çatı özellikleri fiilde kalıplaşmış bir şekilde bulunmaktadır. Kazımov konu ile ilgili örnekleri yönlendirici olmaktadır.

“Äsgär artıg yola düşdü, dağ tärpändi yerindän,

Günäş yaydı şöläsini vätänin göylärinden” (Kazımov,2010: 189).

(Asker artık yola düştü, dağ yerinden oynadı, güneş vatanın göklerinden ışıltısını yaydı).

Yukarıdaki mısradaki *yola düşdü* ve *yaydı* fiillerinin öznesi olan asker ve güneş, belli ve faal olduğu için bu fiiller yalın çatılıdır. Ayrıca *oynadı* (tärpändi) fiilinde açık

bir şekilde dönüşlü çatı anlamı bulunmaktadır. Aslında sözün sonundaki “-n-” eki dönüşlü çatının fiilde kalıplaşmış ekidir. Kelimeyi *tärpät (mäk)* şekline getirdiğimizde sesin düşmesi de bunu göstermektedir (Kazımov, 2010: 189-190).

Kazımov (2010: 190), Azerbaycan Türkçesinde yalın çatılı olan fiillerin bir kısmının geçişli hâlde iken diğer kısmının geçişsiz hâlde bulunduğunu belirtmektedir. Yazar şu örneği vermiştir:

“*Män sualları ätraflı izah etdim. Müällim cavabıma etiraz elämädi.*”

(Ben soruları ayrıntılı açıkladım. Öğretmen cevabıma itiraz etmedi).

Verilen örnekte ilk cümlede görülen *izah etdim* fiili yalın çatılı bir fiildir. Fiilin bir nesnesi de vardır yani geçişli bir fiildir. İkinci cümlede bulunan *etiraz elämädi* fiili de yalın çatılı bir fiildir ancak geçişsiz durumda bulunmaktadır, nesne almamıştır (Kazımov, 2010: 190).

Kazımov’a (2010: 190) göre, fiil *yalın* (mälum) çatıdan olduğunda öznesi mutlaka cümlede olur ya da zihinde canlanır, nesne ise fiilin geçişli veya geçişsiz olmasına bağlı olarak cümlenin içerisinde yer almaktadır. Yalın çatılı olan geçişli fiiller, fiilin diğer çatıları için bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Bazı hâllerde yalın çatılı geçişsiz fiillerden de yeni çatılar oluşturulabilir ifadelerinde de yer vermektedir.

Kazımov (2010: 187), fiil çatılarını öznenin durumuna göre iki gruba ayırmaktadır. Bunlar:

1. Öznesi belli ve etken olan fiiller
2. Öznesi etken olmayan fiiller’dir.

Kazımov (2010: 187), ilk gruba çatı eki almayan fiiller ile dönüşlü, işteş ve ettirgen çatılı fiilleri dâhil etmektedir. Bu kısım fiillerde özne etken olmaktadır. Özneyi, ifade ettiği anlama ve durumuna göre çatı konusu açısından birkaç gruba ayırmamız mümkündür. Kazımov’a göre bunlar şu şekildedir:

1. İşin, hareketin başlangıç ve çıkış noktasını bildirenler: *Män Särväri gördüm* (Ben *Särväri* gördüm.)

2. Bir işin, yapan kişinin kendi üzerinde gerçekleştiğini bildirenler: *Män Särvärä göründüm* (Ben *Särvärä* göründüm.)

3. Bir işin karşılıklı gerçekleştiğini bildirenler: *Män Särvärlä görüşdüm* (Ben *Särvärlä* görüştüm.)

4. İşin mecburi yapılmasını bildirenler: *Män bu işi Särvärä gördürdüm* (Ben bu işi *Särvärä* yapturdum.)

İkinci gruba ise öznesi olmayan veya etken olmayan fiiller dâhil edilmiştir. Örneğin: *Särvär mäktub yazdı* (Särvär mektup yazdı)- *Mäktub yazıldı* (Mektup yazıldı)- *Mäktub Särvär tərəfindän yazıldı* (Mektup Särvär tarafından yazıldı) cümlelerinde özne etken değildir. *Särvär kitablara baxdı* (Särvär kitaplara baktı.)- *Kitablara baxıldı* (Kitaplara bakıldı) cümlelerinde ise özne bulunmamaktadır. Örneklerden görüldüğü üzere ayrıca *Mäktub yazıldı* (Mektup yazıldı) cümlesi ile *Kitablara baxıldı* (Kitaplara bakıldı) cümlesi öznenin cümle içerisindeki varlığı bakımından farklıdır. İlk cümlenin öznesi etken olmasa da zihinde *Särvär tərəfindän* (Särvär tarafından) şeklinde düşünülebilmektedir. İkinci cümlede ise bir özne tasavvuru yoktur (Kazımov, 2010: 187).

Kazımov (2010: 188) şu ayrıntıya da değinmektedir: başlangıç çatı yani yalın çatılı olan *yan-* fiili aynı zamanda geçişsiz bir fiil durumundadır. *Män yandım Ben yandım* cümlesinde olduğu gibi. Bu fiil değişikliğe uğramadan yani geçişli fiile çevrilmeden başka çatı anlamları ifade edememektedir. Kazımov (2010: 188) şu örnekleri vermektedir:

“*O, işığı yandırdı.*” / (O, işığı yaktı.)

“*O yandırıldı.*” / (O, yakıldı.)

“*O yandırtırıldı.*” / (O yaktırıldı.)

Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatısı adlı tez çalışması doğrultusunda yapılan incelemelerde görülmüştür ki tıpkı Türkiye Türkçesinde çatı konusunda olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde çatı konusunda da birtakım halledilmemiş meseleler mevcuttur. Azerbaycan Türkçesinde fiillerde çatı konusunun aydınlatılması amacıyla çatı eklerinin niteliği üzerine olan tartışmalarda, bu eklerin hangi kategoriye dâhil edilmesi gerektiği bir sorun olarak gündeme gelmektedir.

Kazımov (2010: 184-185), çatı eklerinin birer yapım eki sayılıp sayılmaması hakkındaki görüşlerini *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya* adlı kaynakta belirtmektedir. Yazara göre, Azerbaycan Türkçesinde bu mesele tam olarak halledilmemiştir. Azerbaycan Türkçesinde tesirlik ve çatı ekleri olarak adlandırılan ekler, bir taraftan fiilden fiil yapan ekler gibi öğrenilirken diğer taraftan da fiilin tesir ve çatı kategorisine ait morfolojik bir özellik olarak öğrenilmektedir. Yazar ayrıca aynı eklerin nasıl olup da hem yapım eki hem de çekim eki sınıfında değerlendirilebildiği hakkındaki görüşünü örnekler ve eklerin özellikleri üzerinden vermiştir. Örneğin; *ğaç-* (kaç-), *ğaçır-* (kaçır-), *ğaçırt-* (kaçırt-), *ğopar-* (kopar-), *ğopart-* (kopart-), *ğopartdır-* (koparttır-), *yandır-*, *yandırt-*, *yandırtdır-* (yandırttır-) vb. örneklerde *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/- (U)t-*, *-(I)r-/- (U)r-* ekleri, fiilin çatı özellikleri içinde ele alındığı gibi aynı zamanda fiilden fiil yapma ekleri içerisinde de ele alınmaktadır. Yazar'a göre hâl eki kabul etmeyen bir isim olmadığı gibi zaman eki kabul etmeyen bir fiil de bulunmamaktadır. Ancak çatı ekleri olarak adlandırılan bu ekler her fiile eklenmemektedir. Örneğin, *bildi*, *bilindi*, *bildirdi* fiilleri kullanıldığı hâlde, *bilirdi* diye bir fiil kullanılmamaktadır. *Yazdı*, *yazıldı*, *yazdırdı* fiilleri kullanıldığı hâlde *yazındı* diye bir fiil kullanılmamaktadır. *Vurdu*, *vuruşdu* fiillerinin kullanılmasına karşılık *vurundu* diye bir fiili Azerbaycan Türkçesi içerisinde yine kullanılmamaktadır. Kazımov'a göre bu durum göstermektedir ki bu ekler, karakteritibariyle yapım eklerine (sözdüzâldici) daha yakındır.

Kazımov'a (2010: 185) göre dilin gelişim tarihine baktığımızda anlaşılmaktadır ki çatıların tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Belki de dönüşlü ve ettirgen çatı manaları ilk dil aşamalarının ürünleridir. Dil aşamaları içerisinde fiillerde bu anlamlar dönüşlülük ve ettirgenlik anlamı gibi değil de daha çok genel hareketleri (yakınlaştırma ve uzaklaştırma) ifade etmektedir. Örneğin, sonu "I" ile biten, *al-*, *bil-*, *gel-*, *gal-* (kal-), *ol-*, *öl-*, *ğıl-* (kıl-), *böl-*, *dal-*, *yol-* vb. fiillerinin hepsinde iş, hareket öznenin kendisine doğru

ya da kendisi üzerinde gerçekleşmesi anlamı vardır. Bunlardan farklı olarak sonu “t” ile biten *get-* (git-), *öt-* (geç-), *at-*, *bat-*, *bit-*, *yat-*, *sat-* gibi fiillerde ise kendinden ayırmak, uzaklaştırmak, değişmek anlamları vardır. İnsanların dili kullanırken, çatıları oluşturmak ya da fiillerin bir kısmını geçişli bir kısmını geçişsiz yapmak gibi bir maksatları bulunmamaktadır ve bu dilin gelişimi içerisinde kendiliğinden bir oluşumdur. Yukarıda verdiğimiz örneklere baktığımızda *-l-* ve *-t* en eski eklerdendir. *t* eki uzun bir oluşum süreci sonrası geçişlilik ve ettirgenlik eki gibi biçimleşmiş, *-l* eki ise dönüşlü çatı manasını genişletmekle beraber öznenin faal olmadığı edilgen çatının bir eki gibi de ortaya çıkmıştır.

Düş-, *biş-* (piş-), *daş-* (taş-), *deş-*, *goş-* (koş-), *eş-* ve *aç-,biç-*, *gaç-* (kaç-), *iç-*, *köç-* (göç-), *saç-,uç-* fiilleri gibi sonu *ş* ve *ç* biten fiillerde kendine doğru bir hareket şu an dediğimiz gibi dönüşlü çatı anlamı bulunmaktadır. Hatta Kazımov’a göre modern dilde *-(I)ş-/-(U)ş-* eki *büzüş-*, *yığış-* gibi bazı fiillerde dönüşlü çatı anlamı ifade edilmektedir. Ayrıca fiil türeten “-laş, -lâş” eklerinin, son ses *-ş-* ile kalıplaşarak ortaya çıkan bir ek olduklarına da şüphe yoktur. Demek ki bu ekin ortaklık ve dönüşlü çatı anlamları sonradan oluşmuştur. Sonuç olarak; *-l*, *-t*, *-ş* ekleri uzun bir oluşum süreci neticesinde dilde gramatikal çatı türlerinin doğmasına sebep olduğu gibi, bu oluşumlar fiillerin hem şekil hem de anlam yönünden gelişmesine, oluşmasına ve zenginleşmesine sebep olmuştur (Kazımov, 2010: 185).

Kazımov’a (2010: 185) göre, *seyrâl-* (seyrel-), *kiçil-* (küçül-), *yüksäl-* (yüksele-), *islan-* (ıslan-), *öyrän-* (öğren-) fiillerinde dönüşlü çatı anlamı açık bir şekilde görülse de bu fiillerde *-l-* ekini ayıramamaktayız. Çünkü ek kalıplaşmış durumdadır. Aynı durum *yarış-*, *barış-*, *toğguş-* (tokuş-), *gülüş-* (güreş-) fiillerinde de olup, fiiller işteş çatı anlamı taşıyor olsa da, ek kalıplaşmış ve yeni bir fiil meydana getirdiğinden eki ayırmamız mümkün olmamaktadır. Sonuç olarak; Azerbaycan Türkçesi çatı eklerini alan fiiller, sözlüklerde türemiş kelime olma yönü vurgulanarak verilmektedir.

“-la, -lä” eklerinin isimlerden türettiği fiiller hem geçişli hem de geçişsiz olmaktadır. Örneğin, *hamarla-* (düzle-), *gözlä-* (bekle-), *zäiflä-* (zayıfla-) fiillerinde olduğu gibi. “-la, -lä” eklerinden oluşan “-lan, -län; -laş, -lâş” eklerinin son “-n, -ş” sesleri dönüşlü çatı ekinin kalıntısıdır. Örneğin, *arlan-*, *dillän-* (dillen- / konuş-), *xumarlan-* (keyiflen-), *yaxşılaş-* (iyileş-), *gözälläş-* (güzelleş-), *arxayınlaş-* (rahatla-),

bädbinläş- (kötümserleş- / karamsarlaş-) fiilleri de bu durumu göstermektedir. *İncäl-* (incel-), *boşal-*, *ğocal-* (yaşlan-), *ağar-*, *bozar-*, *yaşar-* (yaşar-) gibi fiillerde ise “-al, -äl” ve “-ar, -är” ekleri çoğunlukla dönüşlü çatı anlamı yaratmaktadır (Kazımov, 2010: 186).

Sonuç olarak Kazımov’un ifadelerine göre anlamaktayız ki Azerbaycan Türkçesinde çatı konusu fiilden fiil türeten eklerle bağlı olarak anlatılmaktadır. Geniş manada her fiilin mana türlerinden hangisine hizmet ettiğini belirlemek mümkün olduğu gibi zor bir iştir (Kazımov, 2010: 187).

Kazımov (2010: 183), ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli hâle getirmekte kullanılan ekler içerisinde *-dar*, *där* / *-Iz-*, *-Uz-* eklerini de göstermektedir. Bu tez çalışmasında bu ekler ile ilgili açıklamalara, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki çatı eklerinin örneklendirildiği ve açıklandığı kısımda yer verilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ ŞİVEDEKİ FİİL ÇATISI EKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında fiilde çatı bakımından çok büyük farklar görülmemektedir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı çatı terimleri kullanılmaktadır. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki işteş veya karşılıklı çatı olarak adlandırılan çatı türünün Azerbaycan Türkçesinde *ğarşılığlı növ* olarak adlandırılması ya da Türkiye Türkçesindeki edilgen çatı türünün ise *mächul növ* olarak adlandırılması gibi. Kullanılan terimler farklı olsa da içerik ve çatı kavramı üzerine tartışılan noktalar neredeyse aynıdır.

3.1. İKİ ŞİVE İÇERİSİNDEKİ FİİL ÇATISI EKLERİ

Çatı eklerinin iki şive sahasındaki kullanım özellikleri ile ilgili dilciler tarafından verilen açıklamalar ve çatı eklerinin kullanımına dair örnekler çalışmanın bu kısmında yer almaktadır.

3.1.1. Edilgen Çatı (Mächul Növ) -l- ve -n- Ekleri

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatı ekleri *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleridir. İki şivede edilgen çatı ekleri şekilce aynı olup farklı terimlerin kullanılması önemli değildir.

Edilgen çatılı fiillerde özne etken değildir. Esas mesele fiildeki hareketi gerçekleştiren kişinin cümlede kullanılmaması, aktif olmamasıdır. Azerbaycan Türkçesinde bu çatı *mächul növ* terimi ile karşılanmaktadır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesindeki Kazımov (2010: 188) tarafından kullanılan *mälum* çatılı fiiller konusu, Türkiye Türkçesindeki yalın çatılı fiiller konusu ile içerik bakımından aynıdır. Yalnız

kullanılan terimler farklıdır.

Äsmär kitabı oxudu. / (Äsmär kitabı **okudu.**)

Sälim məktubu yazdı. / (Sälim məktubu **yazdı.**)

Nadir odunu doğradı. / (Nadir odunu **doğradı.**)

Qädir yeri şumladı. / (Qädir yeri **sürdü.**) (*Kazımov, 2010: 191*).

Verilen bu cümlelerde *oxuhu* (okudu), *yazdı*, *doğradı*, *şumladı* (sürdü) fiilleri yalın çatılı geçişli fiillerdir. Bu cümlelerin özneleri *Äsmär*, *Sälim*, *Nadir*, *Qädir* iken kitap, məktub, odun ve yer kelimeleri ise nesne görevindedir. Bu cümlelerdeki fiillere edilgen çatı eki ekleri eklendiğinde ise cümlelerin özneleri cümlede faal olma özelliklerini kaybedecek ve nesne görevinde olan, nesneyi bildiren sözlər cümlede öznenin yerini tutacaktır. Konu ile ilgili şu örneklerin verilmesi mümkündür.

Yalın çatı (Mälum növ)

Äsmär kitabı oxudu. / (Äsmär kitabı **okudu.**)

Sälim məktubu yazdı. / (Sälim məktubu **yazdı.**)

Nadir odunu doğradı. / (Nadir odunu **kesti/doğradı.**)

Qädir yeri şumladı. / (Qädir yeri **sürdü.**)

Edilgen çatı (Mächul növ)

Kitap oxundu. / (Kitap **okundu.**)

Məktub yazıldı. / (Məktup **yazıldı.**)

Odun doğrandı. / (Odun **doğrandı/kesildi**)

Yer şumlandı. / (Yer **sürüldü.**) (*Kazımov, 2010: 192*).

Azərbaycan Türkçesinde -l- ile biten fiillerden edilgen çatılı fiil yapılırken -(I)n- /-(U)n- ekleri getirilmektedir. Örneğin, *al-* : *alındı*, *sal-* : *salındı*, *sil-* : *silindi*, *yol-* :

yolundu, böl- : bölündü (Kazımov, 2010: 192).

Azerbaycan Türkçesinde Kazımov'a (2010: 192) göre, *başla-* : *başlan-*, *işlä-* (işle-) : *işlän-* (işlen-), *üzlä-* (sür-) : *üzlän-* (sürül-), *goru-* (koru-) : *gorun-* (korun-) vb. fiiller *-(I)n-/-(U)n-* çatı eki ile kurulan edilgen fiillerdir. Bu tarz edilgen fiiller *-n-* ekinin kullanılmasından dolayı dönüşlü çatıda kullanılan *-(I)n-/-(U)n-* ekine biçimce yakındır. Bu iki çatının karıştırılmaması için fiile edilgenliği pekiştirmek amacıyla *-(I)n-/-(U)n-* ekinden sonra edilgen çatının *-(I)l-/-(U)l-* eki de eklenir. Örneğin;

Başlamağ- başlandı- başlanıldı

İşlämäk - işlände- işlänildi

Gözlämäk- gözlände- gözlänildi

Üzlämäk- üzlände- üzlänildi (kazımov, 2010: 193).

Aynı kullanım Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ünlü veya *-l* ünsüzü ile biten fiillere eklenen *-(I)n-/-(U)n-* edilgen çatı ekinin dönüşlü çatı eki ile karıştırılmaması amacıyla, bazen fiile *-(I)l-/-(U)l-* edilgen çatı eki de eklenerek edilgenlik anlamının pekiştirildiği fiiller mevcuttur. Örneğin: “*ara-n- / ara-n-ıl-, başlan-/ başla-n-ıl-, bekle-n-/ bekle-n-il-, besle-n-/ besle-n-il-, bul-un-/ bul-un-ul-, de-n-/ de-n-il-*” (Korkmaz, 2014: 501).

Ergin de pasiflik ve meçhul eki olarak adlandırmış olduğu edilgenlik ekinin kökeni ve dönüşlülük eki ile karıştırılması ile ilgili açıklamalara çalışmasında yer vermiştir. Yazar'a göre, asıl pasiflik ve meçhul eki *-l-*'dir. Ancak *-l-* ekinin vokalle veya *-l* ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilememesinden dolayı, böyle fiillerin pasif ve meçhul şekilleri *-n-* ile yapılmaktadır. Bu *-n-* eki aslında dönüşlülük ekidir ve dönüşlü fiil şeklinden alınmıştır, daha sonradan pasiflik ve meçhul eki hâline gelmiştir. Eski Türkçede ve diğer Türk şivelerinde vokalle yahut *-l* ile biten fiillere de pasiflik ve meçhul eki olarak *-l-*'nin getirilmesi bunun göstergesi olmaktadır. *-n-* eki *-l-* ekinin kullanılmadığı yerlere getirilerek sonradan pasiflik ve meçhul eki durumuna geçmiş ve sonuç olarak aslında sadece *-l-* eki kullanılırken sonradan *-n-* ve *-l* olmak üzere iki pasiflik ve meçhul eki kullanılmaya başlanmıştır. Fakat günümüzde dahi pasiflik ve

meçhul -n-'nin durumu -l- eki kadar sağlam değildir. Bu sebeple, “başla-n-ı-l-, de-n-i-l-, ye-n-i-l-, bul-u-n-u-l-, oku-n-u-l- gibi” örneklerinde de görüldüğü üzere -n- ile kurulan pasiflik ve meçhul fiillerin çok defa -l- ile tekrar meçhul yapılarak kullanıldığı görülmektedir. -n-'nin pasiflik ve meçhul eki olarak durumunun bugün bile sağlam olmaması kuşku yoktur ki onun dönüşlülük eki -n- ile karıştırılması ve dönüşlülük ekinin şeklini korumasındandır (Ergin, 2009: 204).

Ayrıca Ergin'in (2009: 206): “Pasiflik ve meçhul eki ile yapılan bütün fiiller olma ifade eder, yani geçişsizdirler. Bu yüzden pasiflik ve meçhul ekine geçişsizlik eki de denir” açıklamasında ise geçişsizlik eki ifadesi dikkat çekmektedir.

Kazımov (2010: 193), edilgen çatılı fiillerin yalnız geçişli fiillerden oluşturulduğunu ifade etmiştir. Geçişsiz fiilleri edilgen fiile dönüştürmek için öncelikle o fiili geçişli hâle çevirmek gereklidir. Yazar konu ile ilgili olarak aşağıdaki örnekleri vermektedir.

Yanmağ - yandırmağ - yandırıldı. / (Yanmak - yandırmak - yandırıldı.)

Gülmäk - güldürmæk - güldürüldü. / (Gülmek - güldürmek - güldürüldü.)

Ölmäk - öldürmæk - öldürüldü. / (Ölmek - öldürülmek - öldürüldü.)

Yatmağ - yatırmağ - yatırıldı. / (Yatmak - yatırmak - yatırıldı.)

Köçmæk - köçürmæk - köçürüldü. / (Göçmek - göçürmek - göçürüldü.)

Bişmæk - bişirmæk - bişirildi. / (Pişmek – pişirmek - pişirildi.) (Kazımov, 2010: 193)

Edilgen çatının ekleri Azerbaycan Türkçesinde diğer çatı türleri olan dönüşlü ve işteş çatılardan sonra da kullanılabilir. Bunun için fiil edilgen çatı eki almadan önce geçişli fiile çevrilmektedir. Ettirgen çatılı fiiller geçişli olduklarından edilgen çatıya çevrilerek kullanılmaları daha kolaydır. Kazımov (2010: 193) konu ile ilgili aşağıdaki fiiller üzerinden örneklendirme yapmaktadır:

didmāk - diddirmāk - diddirilmāk

(ditmek - dittirmek - dittirilmek)

yığmağ - yığışmağ - yığışdırmağ - yığışdırılmağ

(yığmak - yığışmak - yığışdırmak - yığışdırılmak)

gözlämāk - gözlätmāk - gözlätirdirmāk - gözlätirdirmāk

(gözlemek/beklemek - bekletmek - beklettir - beklettiril)

ğarşılamağ - ğarşılaşmağ - ğarşılaşdırılmağ

(karşılaşmak - karşılaşmak - karşılaştırılmak)

Azerbaycan Türkçesinde verilen örnek fiillerde görülen bu kullanım Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi edilgen çatı eklerinden sonra fiile diğer çatı ekleri eklenmemektedir.

Korkmaz (2014: 513), *-(I)l/-/(U)l-* edilgenlik ekinde sonra bugünkü yazı dilinde diğer çatı eklerinden hiçbirinin gelmediğini *-(I)ş/-/(U)ş-* işteşlik çatısından sonra yalnız *-(I)l/-/(U)l-* edilgenlik eklerinin ve *-Dir/-/DUr-* ettirgenlik eklerinin gelebildiğini belirtmiştir. Örneğin, “karşıla-ş- / karşıla-ş-ıl- / karşıla-ş-tır-” ve “böl-üş- / böl-üş-ül- / böl-üş-tür-”, “öp-üş- /öp-üş-ül- /öp-üş-tür-” fiillerinde olduğu gibi.

Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatılı fiillere örnek olarak şu cümleleri verebiliriz:

“Ġapıları açıldı...” (Anar, 1981: 15).

(Kapıları **açıldı**...)

“Birdän fit säsi kəsildi.” (Anar, 1981: 9).

(Birden düdük sesi **kesildi**.)

“Yumşaq xalılarla döşənmişdi” (Anar, 1981: 17).

(Yumuşak halılarla **kaplanmıştı**).

“*Divarda Äcädin atasının iri şäkli **asılmışdı***” (Anar, 1981: 17).

(Duvara Äcäd’in babasının büyük portresi **asılmıştı**.)

“*Stollardan birinin açığı täräfi gäzetlärlä **örtülmüşdü***” (Anar, 1981:28).

(Masalardan birinin acık tarafı gazetelerle **örtülmüştü**.)

“*Ğapı **örtüldü***” (Anar,1981: 49).

(Kapı **örtüldü**.)

3.1.2. Meçhul Çatı (Şäxssiz Növ) -n- ve -l- ekleri

Meçhul çatılı fiiller hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde - (I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n- eklerinin fiile eklenmesiyle kurulmaktadır. Edilgen çatılı fiiller, geçişli fiillere edilgen çatı ekleri olan -(I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n- eklerinin getirilmesiyle kurulan ve öznenin pasif olduğu fiillerdir. Meçhul çatılı fiiller ise öznenin tasavvur edilemediği ve geçişsiz fiillere meçhul çatı ekleri olan -(I)l-/(U)l- ve -(I)n-/(U)n- eklerinin getirilmesiyle kurulan fiillerdir. Edilgen çatı ve meçhul çatı ekleri biçimce aynı olmalarına rağmen farklı fonksiyonadırlar. Aşağıdaki cümleyi örnek vermek mümkündür.

“...*düşüş-miniş **başlandı***” (Anar, 1981: 15).

(...iniş biniş **başlandı**.)

Mälum növ olarak adlandırılan çatı türü Türkiye Türkçesinde yalnız çatıyı karşılamaktadır. Geçişli fiiller hem öznesi hem de nesnesi olan fiillerdir. Örneğin; *Ğoşun çayı keçdi* (Ordu çayı geçti) cümlesinde ordu *ğoşun* öznedir. Çay, ise nesne durumundadır. Cümlenin fiili ise yalnız çatılı geçişli bir fiildir. Bu cümlenin fiiline -ıl- eki getirildiğinde özne etkenliğini kaybedecek ve nesne konumundaki çay kelimesi onun yerine geçecektir: *Çay keçildi* (Çay geçildi) cümlesinde olduğu gibi. Bu cümlenin

fiili ise edilgen çatılı bir fiildir. Geçişsiz fiillerde ise nesne bulunmamasına rağmen özne vardır. Ancak bu fiillere -il- meçhul çatı eki eklendiğinde özne yine etkenliğini kaybetmektedir. Öznenin yerine geçebilecek bir nesne de bulunmamaktadır. Kısaca cümlenin öznesi yoktur (Kazımov, 2010: 206). Konu ile ilgili yazarın vermiş olduğu bazı örnekler şunlardır:

*Ähmäd kändä **getdi.** - Kändä **gedildi.***

(Ähmäd köye **gitti.** - Köye **gidildi.**)

*Ĝız mäktublara **baxdı.** - Mäktublara **baxıldı.***

(Kız mektuplara **baktı.**- Mektuplara **bakıldı.**)

*Aslan yeni bir arxiv sänädinä **täsadüf etdi.** - Yeni bir arxiv sänädinä **täsadüf edildi.***

(Aslan yeni bir arşiv belgesine **tesadüf etti.** - Yeni bir arşiv belgesine **tesadüf edildi.**) (Kazımov, 2010: 206).

Türkiye Türkçesinde Ergin'in meçhul çatı ile ilgili açıklamalarına meçhul çatı konusu içerisinde yer verildiğinden tezin bu kısmında sadece meçhul eki olarak adlandırdığı meçhul çatı eki ile ilgili vermiş olduğu bazı açıklamalara değinilecektir.

Ergin çatı kavramını kullanmadan pasif ve meçhul eki olarak adlandırdığı ekler üzerinden meçhul çatı ve edilgen çatı ile ilgili detaylara inmiştir (Ergin, 2009: 204-206).

Ergin, meçhul ekinin her şeyden önce bir pasiflik eki olduğunu ve meçhul fiillerde bile bir pasiflik kokusu bulunduğunu belirtmektedir. “Geçişsiz fiillerden meçhul fiiller yapan bu ek geçişli fiillerden de pasif fiiller yapar. Pasif fiiller bir uğranılma, bir maruz kalma ifade ederler.” Yazara göre, bu tür fiillerin faileri bulunmaktadır, fail isterler ancak bu fail de pasiftir. Fail pasiflik ekinin getirildiği geçişli fiilin gösterdiği harekete maruz kalmakta olup o hareket kendisine yapılmış olur. O hareketi pasif fiilin faili yapmaz. Şunu da ifade etmiştir ki, pasiflik eki yapma ifade eden fiillerden yapılma ifade eden fiiller yapmaktadır. Örneğin, “yap-ı-l-, kes-i-l-, aç-ı-l-, gör-ü-l-, giyin-i-l-, gezdir- i-l-, görüş-ü-l-, ürküt-ü-l-...” fiillerinde görüldüğü gibi. Bir

başka örnekte ise, “ev yapıldı, su kesildi, iş görülüyor” ifadelerinde ev, su, iş faildir (Ergin, 2009: 205).

Ergin’in *meçhul eki* olarak belirttiği meçhul çatı ekleri, geçişsiz yani olma ifade eden fiillerden meçhul fiiller yapmaktadır. Bu fiiller, fiilin ifade ettiği hareketin kim tarafından yapıldığı bilinmeyen fiillerdir. Yazar şu örnekleri vermiştir: “dur-u-l-, gid-i-l-, düş-ü-l-, yat-ı-l-, kalk-ı-l-, kork-u-l, öl-ü-n-, gül-ü-n...” (Ergin, 2009: 204).

Meçhul (Şâxssiz) çatı ekinin Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi içinde kullanımına dair yapılan incelemeler sonrası, bu iki şive arasında meçhul çatılı fiiller konusunda ilgili çok büyük farkların olmadığı söylenmektedir.

3.1.3. Dönüştü Çatı (Ėayıdış Növ) -n-, -l- ve -ş- Ekleri

Dönüştü çatının asıl eki -n- iki şivede de bulunmakta olup meçhul çatı ve edilgen çatı eki olan -n- ile şeklen aynı olsa da farklı anlam ve özelliklere sahiptir. Bu çatı eklerinin birbirinden ayrılabilmesi için fiilin anlam özelliklerine dikkat edilmesi gerekmektedir.

Kazımov (2010: 194-195), bir işin özne üzerinde gerçekleştiğini bildiren fiiller olarak tanımladığı dönüştü çatıda öznenin etken olduğunu belirtmektedir. Dönüştü çatı ile edilgen çatı eklerinin birbirinden fiilde öznenin vaziyetine göre ayrılabilmesini vurgulamaktadır.

Kazımov’un (2010: 196), konu ile ilgili vermiş olduğu örneklerden bazıları şunlardır:

Mächul növ (Edilgen çatı)

Ėapı açıldı. / (Kapı açıldı.)

Atın yalı darandı. / (Atın yelesi tarandı.)

Otağ büzendi. / (Oda süslendi.)

İp çäkildi. / (İp çekildi.)

Paltar sürildi. / (Elbise serildi.)

Ėaplar silindi. / (*Kaplar silindi*) (Kazımov, 2010: 196)

Ėayıdıř növ (*Dönüşlü çatı*)

Gül açıldı. / (Gül açıldı.)

Äsmär darandı. / (Äsmär tarandı.)

Sälimä bazandı. / (Sälimä süslendi.)

Duman çäkildi. / (Duman çekildi.)

UřaĖ yerä sürildi. / (Çocuk yere serildi.)

Läkälär (öz-özünä) *silindi.* / (Lekeler (kendi-kendine) **silindi**) (Kazımov, 2010: 196)

Ergin ise Türkiye Türkçesinde edilgenlik ve dönüşlülük eklerinin birbirinden farklı fonksiyonlarını şu ifadelerle açıklamaktadır. Ergin'e (2009: 206) göre, pasif fiillere anlam açısından baktığımızda, bu fiillerde bir maruz kalma, bir uğrama, bir olma ifadesi bulunmaktadır. Ancak bu olma da ya başkası tarafından yapılma veya kendi kendine olma anlamı taşımaktadır.

“...Kendi kendisine olma ifade edenlerin böyle bir manayı sonradan kazandıkları anlaşılmakta, bunlarda başkası tarafından yapılmış farz edilmek şeklinde gizli bir mana da sezilmektedir.” Ancak kuşkusuz, pasif fiillerin asıl manası başkası tarafından yapılma ifade etmektedir. Örneğin; başkası tarafından “gör-ü-l-, tut-u-l-, kes-i-l-” vardır bir de kendi kendine “tut-u-l-, kes-i-l-, çek-i-l-” vardır. Ve bazı fiillerde bu kendi kendine olma ifadesi o kadar ileri gitmiştir ki bu fiillerde pasiflik manası tamamen kaybolmuş ve pasiflik eki adeta bir dönüşlülük eki hâline gelmiştir. “üz-ü-l- ve sık-ı-l-” örneklerinde olduğu gibi. Hatta bu tür fiillerin dayandığı asıl fiillerin

dönüştü, yani -n- ekli şekilleri de kullanılmamaktadır. Tüm bu açıklamalara bakılarak da -l- eki bir dönüştü eki olarak sayılamaz. -l- fiillerin kendi kendine olma anlamı taşımaları dönüştülük değil, geçişsizlikle ilgilidir. -l- eki ile ifade edilen bu kendi kendine olma durumu, dönüştü fiillerdeki gibi failin yaptığı işin kendisine dönme durumu değil, bir kendiliğinden olma durumudur. Yani dönüştü fiillerdeki aktiflik bunlarda bulunmamaktadır. Örneğin; “aç-ı-n-, aç-ı-l-; tut-u-n-, tut-u-l-; dök-ü-n-, dök-ü-l-” fiilleri arasında daima bir aktif, pasif farkı bulunmaktadır (Ergin, 2009: 206).

-n- eki ile kurulan fiillerin bir kısmı dönüştülük ifadesi değil de, pasiflik ve meçhul anlam ifade edebilirler. Şu örnekleri verebiliriz: “başla-n-, ye-n-, de-n-, öl-ü-n-, bil-i-n-, gül-ü-n-, yürü-n-, ara-n- (ev arandı), söyle-n- (söz söylendi), süsle-n- (şehir süslendi), sil-i-n- (camlar silindi)”. Bu tarz fiillerde -n- eki bir dönüştülük eki değil, bir pasiflik ve meçhul ek olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 2009: 203).

-n- pasif ve meçhul eki ile -n- dönüştülük eki şekil bakımından aynı, fonksiyon bakımından farklıdır ve karıştırılmamalıdır. -n- eki getirilerek kurulan fiillerde bu karışıklığı gidermek amacıyla -n- eki ile yapılan pasif ve meçhul fiillerin, pasif ve meçhul olduğunu iyice belirtmek için bir de -l- getirilerek bu fiiller ikinci kez pasif ve meçhul yapılmaktadırlar. Örneğin, “de-n-i-l-, başla-n-ı-l-, ye-n-i-l-, ara-n-ı-l-, söyle-n-i-l-” fiillerinde olduğu gibi (Ergin, 2009: 203). Ayrıca Ergin (2009: 203-204), ifade etmiştir ki, -n- eki n ile biten fiil köklerine eklenememektedir. Yazar’a göre, bugün köke ait bir ses gibi görünen kökte kalıplaşmış bir şekilde bulunan bu -n’lerin aslında -n- eki olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarz fiillere -n- eki getirilememesi de her halde bu sebeptendir. Böyle fiillerin manasında da kendiliğinden bir dönüştülük ifadesi bulunmaktadır.

Bazen aynı fiil hem -(I)n-/-(U)n- hem de -(I)l-/-(U)l- eki ile dönüştülük anlamı ifade edebilir. Örneğin: *Ähmäd kânara çäkildi.* (Ähmäd kenara çekildi.) ve *Ähmäd bu işä girişmäkdän çäkindi.* (Ähmäd bu işe girişmekten çekindi.) cümlelerinde olduğu gibi. Ayrıca geçişli fiil ünlü ile bittiğinde bazen dönüştülük ekinin yardımcı ünlüsü düşer. Örneğin: *Äsmär dara-n-dı vä bözä-n-di.* (Äsmär tarandı ve süslendi) cümlelerindeki gibi. *Yu(y)un-du* (yıkandı) fiilinde ise araya bir -y- yardımcı sesi gelmektedir (Kazımov, 2010: 196).

Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatının esas ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-(I)l-/(U)l-* ve *-(I)n-/(U)n-* ekleridir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *-ix*, *-ik*, *-ux*, *-ük-* ekleri de fiilde dönüşlü çatı manası ortaya çıkartmaktadır. Örneğin, *gör-* : *görüük-* (görün-), *dur-* : *durux-* (duraksa-), *duy-* : *duyux-* (uyan-/haberdar ol-). Bu tarz fiillerin bir kısmında ekler artık kaynaşmış durumda olup kökten ayrılmamaktadır: *darıx-* (sıkıl-), *ğarıx-* (telaşlan-), *üzük-* (görün-) vb (Kazımov, 2010: 197).

Kazımov'a (2010: 197) göre, Azerbaycan Türkçesinde isimden fiil yapım eki olan *-lan*, *-län* eklerinin son sesi tarihî gelişim seyri içerisinde dönüşlülük eki olan *-n* ekinin *-la*, *-lä* ekleri ile kalıplaşmış şekli olduğundan *-lan*, *-län* ekleri fiile dönüşlü manası katmaktadır. Örneğin, *alovlan-* (alevlen-), *arlan-* (arlan-), *ağıllan-* (akıllan-) *gäzäblän-* (gazaplan-), *dillän-* (dillen-) vb.

Korkmaz (2014: 503), dönüşlü çatılı fiiller kurulurken genellikle “*-(I)n-/(U)n-*” eklerinin kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca “*-(I)l-/(U)l-*” ve “*-(I)ş-/(U)ş-*” ekleriyle kurulmuş olan dönüşlü çatılı fiillerin de bulunduğunu belirtmektedir. Korkmaz (2014:504), Türkiye Türkçesinde *+La* ekinin dönüşlülük olan ilgisini verdiği örneklerle açıklamaktadır. Yazar öncelikle: “aldan-, arın-, aşın-, avun-, barın-, beğen-, davran-, düşün-, gücen-...” örneklerini vermiş olup bu dönüşlü çatılarda, dönüşlülük ekinin kök ve gövde ile kaynaşmış olduğunu belirtmiştir. Daha sonra ise bazı fiillerde “*-n* ve *-ş-*” dönüşlülük eklerinin isimden fiil türeten “*+IA*” ekiyle “ağaç+lan-, akıl+lan-, çiçek+len-, dalga+lan-...” örneklerinde olduğu gibi kaynaşmış şekilde bulunduğunu belirtmiştir.

-la ve *-le* eklerinin Türkiye Türkçesindeki kullanımı ile ilgili olarak Ergin, *-n* eki içerisinde şu ayrıntılara da yer vermektedir:

Evvelce -la-, -le- ekinde de gördüğümüz gibi -n- ekinin getirildiği bazı fiiller asıl şekilleri ile kullanıstan düşmüş olabilir veya kullanılmazlar: kederle-n-, güzelle-n-, hastala-n-, evle-n-, akulla-n- misallerinde olduğu gibi. Böyle misallerin dönüşlü fiiller olduğu unutulmamalı ve -lan-, -len- gibi bir isimden fiil yapma eki bulunduğu zannedilmemelidir. Bu şekilde aslı kullanılmayan başka yapılı -n- fiilleri de vardır: ina-n-, ögre-n-, gibi. Bunlara karşılık aslı kullanıldığı halde kendisi unutulmuş -n-'li şekiller de vardır: kork-u-n-ç ismindeki kork-u-n- fiili gibi (Ergin, 2009:203).

Verilen örneklerde de görülmektedir ki, *-n-* eki vokalle biten fiillere doğrudan doğruya getirilirken, konsonantla bitenlere ise yardımcı sesle bağlanmaktadır. Ergin'e

(2009: 203) göre, Eski Türkçede bu yardımcı sesler vokal uyumuna uymaktaydı. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde bu uyum bozulmakla birlikte belki yardımcı sesler ekin bünyesine dâhil sayılarak, yardımcı seslerin bir müddet yalnız düz şekilleri kullanılmıştır. Yazar şu örnekleri vermiştir: “bul-ı-n-, gör-i-n-” vb. Yazar, Eski Anadolu Türkçesinden sonra, bu yardımcı seslerin yine vokal uyumuna bağlı olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Sonuç olarak iki şivede de eklere olan bakış açısı benzer şekillerde açıklanmaktadır.

Kazımov’a (2010: 197) göre, -laş, -lâş eklerinin son sesi olan -ş çatı eki dilin tarihî gelişimi içerisinde -la, -lä ekleri ile kalıplaşmış şekli olup -laş, -lâş ekleri bir dönüşlülük ifadesi taşımaktadır. Örneğin; *gözällâş-* (güzelleş-), *yaxşılaş-* (iyileş-), *gıvrağlaş-* (kıvraklaş-) *bedbinlâş-* (kötüleş-) fiillerinde olduğu gibi. Bu tür fiillerin bazıları hem dönüşlü çatı hem de işteş çatı manası ifade edebilmektedir. Örneğin; *daşlaş-* (taşlaş-) fiili hem taş olmak anlamında hem de birbirini taşlamak anlamında kullanılabilir. Yazar’a göre, -laş, -lâş ekleri ile kurulan dönüşlü çatı ifadesi taşıyan bazı fiillerde bu mana karşılıklı çatı manasının teşekkülünden öncedir. Ayrıca, günümüzde, *döşlâş-* (savaş- / göğüs göğüse vuruş-), *gözlâş-* (bekleş-), *garşılâş-* (karşılâş-) gibi -la+ -ş ekli fiiller esasen işteş çatı manasına hizmet etmektedir.

Kazımov (2010: 170), türemiş fiiller konusu içerisinde de dönüşlü fiillere ayrıca, *kristallâş-* (kristalleş-), *arxayınlaş-* (rahatla-), *fäallâş-* (faal ol-), *ğartlaş-* (yaşlan- / kartal-) örneklerini vermiştir. İşteş çatıya vermiş olduğu bazı örnekler ise şunlardır: *vidalâş-* (vedalaş-), *sözlâş-* (sözleş-), *mäktublâş-* (mektuplaş-).

Türkiye Türkçesinde söz konusu olan ekle ilgili Korkmaz (2014: 506), şu açıklamalara yer vermiştir. İsim ve sıfatlardan +IA- eki eklenerek kurulmuş “yapma”, “etme” veya “olma” bildiren fiil gövdelerine eklenerek bunları birer geçişsiz fiile çeviren -ş- eki işteşlik eki ile karıştırılmamalıdır. Örneğin: “ağır-la-ş-, beyaz-la-ş-, durgun-la-ş-, güzel-le-ş-, haber-le-ş- ...”. Yazara göre, vermiş olduğu örneklerde de görüldüğü üzere, -ş- eki, eklendiği “+IA-” eki ile kaynaşarak “+IAş-” biçiminde *olma* veya *dönüşme* gösteren, daha doğrusu kendi kendine oluş bildiren bir dönüşlülük eki niteliğinde karşımıza çıkmaktadır.

Banguoğlu (2015: 220), *İsimden Üreme Fiiller* başlığı altında -laş ve -leş birleşik yapıları ekten bahsetmektedir. Yazara göre bu ek hem “sertleş-, irileş-, sıklaş-güzelleş-, kömürleş-” gibi dönüşlü anlam ifade eden fiiller hem de “sözleş-, uzlaş-, mektuplaş-, dertleş-” gibi işteş anlam ifade eden fiiller yapmaktadır.

Ergin (2009: 208), ise Türkiye Türkçesinde bu eklerin kullanımı ile ilgili özellikleri -ş- fiilden fiil yapma eki içerisinde oluş ifade etme özelliklerini vurgulayarak ele almakta ve şu açıklamalara yer vermektedir.

İçten ortaklaşma ifade eden oluşta failin bütün bünyesini saran bir iştiraki, sıkı ve aktif bir hissesi vardır. Yalnız, bu içten ortaklaşma ifadesi bu çeşit fiillerin hepsinde aynı derecede hissedilmez. Bazılarında bu kuvvetli iştirak hissesi kaybolmuş ve ifade etikleri oluş dönüşlü fiillerinkine benzemiştir. Bunu bilhassa isimden -la-, -le-, ile yapılmış fiillerden yapılanlarda görüyoruz: güzelle-n-, güzelle-ş; hoşla-n-, hoşla-ş; çirkinle-n-, çirkinle-ş-misallerinde oluşu gibi (Ergin, 2009:208).

Azerbaycan Türkçesinde Kazımov’a (2010: 198) göre, *büz- : büzüş-, yığ : yığış-, gız- (kız-) : gızış- (kızış-)* örneklerinde de *-(I)ş-/-(U)ş-* eklerinin dönüşlü çatılı fiiller yaptığı görülmektedir. Yazara göre, *hıggan-* (ıkmn-), *hoppan-* (hopla-), *gücän-* (gücen-), *dadan-* (dadan-) fiillerinde -an ve -en eklerinden gelen bir dönüşlülük manası bulunmaktadır. Yine *seyräl-* (seyrel-), *kiçil-* (küçül-), *yüksäl-* (yüksele-) sözlerinde de söz kökünde kaynaşmış bir hâlde bulunan dönüşlülük anlamı taşıyan bir -l eki bulunmaktadır.

Kazımov’un yaptığı açıklamalara benzer bir açıklama da Türkiye Türkçesinde Korkmaz tarafından yapılmıştır. Korkmaz (2014: 504), bazı hâllerde *-(I)ş-/-(U)ş-* ekinin de dönüşlü çatılı fiiller kurmada kullanıldığını ve bu yönde örneklerin var olduğunu belirtmektedir. Korkmaz tarafından verilen bazı örnekler şunlardır: “bula-ş-, büz-üş-, er-iş-, eğle-ş-, gir-iş-, il-iş-, kır-iş-, kız-iş-, kok-uş-, ol-uş-, sav-uş-, sıv-ış-, tut- uş- (çalı tutuştu) gibi”.

Korkmaz’a (2004: 506) göre, ayrıca “alış-, çalış-, değış-, eriş-, geliş-, giriş-, kalkış-, kamaş-, sataş-, uğraş-, uyuş- (eli uyuşmak) gibi” fiiller özel bir sözlük anlamı kazanmış olan fiiller olup, bünyelerinde şekil olarak bir *-(I)ş-/-(U)ş-* eki var olsa da bu ekler işteşlik değil dönüşlülük görevindedir.

Ergin ise geçişsiz fiillerin ortak özelliği olan olma ifade etme fonksiyonları üzerine vurgu yaparak dönüşlülük ifade eden -ş- eki ile ilgili örnekler vermektedir. Ergin'e göre, "gel-i-ş-, kız-ı-ş-, yat-ı-ş-, gir-i-ş-, bit-i-ş-, bula-ş-, ula-ş-, er-i-ş-, zorla-ş-..." örneklerine bakıldığında -ş- ekinin oluş fonksiyonu görülmektedir. Ve bu örneklerden de anlaşılır ki -ş- ekinin gösterdiği oluş gizli bir ortaklaşma ifade etmektedir. Olma ifadesi fiil çeşitlerine göre değişse de, olma ifade etmek geçişsiz fiillerin ortak vasfıdır. Örneğin; -n-'li kurulan fiillerin ifade ettiği olma dönüşlü bir oluş, -l-'li kurulan fiillerin ifade ettiği pasif bir oluş, -ş-'li fiillerin ise içten ortaklaşmalı bir oluştur. Örneğin, "tut-u-n-, tut-u-l-, tut-u-ş-" fiillerinde olduğu gibi. Bu oluş farklarından kaynaklı olarak, aynı fiilden hep oluş ifadesi ortaya koyan, ancak ayrı ayrı manalara sahip, birbirinden ayrı fiiller ortaya çıkmaktadır (Ergin, 2009: 208).

Sonuç olarak dönüşlü çatı eki *-(I)l-/(U)l-*, *-(I)n-/(U)n-*, *-(I)ş-/(U)ş-* eklerinin Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki kullanımları benzer niteliktedir. Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatılı fiillere şu örnekleri verebiliriz.

*"...nəfəsini dərib geri **ğanrıldı**..."* (Anar, 1981: 9).

(...nefesini derip geri **çekildi**...)

*"...saçları **daranmış**"* (Anar, 1981: 17).

(...saçları **taranmış**.)

*"...və özünü zorla çatdırıb, axırncı vagonun dal gapısından içəri **atıldı**"*
(Anar, 1981: 19).

(...ve kendisini zorla yetiştirip, sonuncu vagonun arka kapısından içeri **atıldı**.)

*"...və özü də **həyəcanlandı**"* (Anar, 1981: 24).

(...ve kendisi de **heyecanlandı**.)

*"İri gövdəli kişi quş kimi yerində **atıldı**"* (Anar, 1981: 28).

(İri gövdeli adam kuş gibi yerinde **hopladı/zıpladı**).

“Sizi gördüm tamam **ayıldım**” (Anar,1981: 59).

(Sizi gördüm tamamen **ayıldım**.)

“...vanna otağına **gedib yuyundum**” (Äfändiyev, 2005: 20).

(...banyoya gidip yıkandım).

3.1.4. İşteş Çatı (Ġarşılıđlı Növ) -(I)ş-/(U)ş- Eki

İşteş çatılı fiiller işin farklı öznelere tarafından karşılıklı veya ortak bir şekilde gerçekleştirildiğini bildiren fiillerdir. Azerbaycan Türkçesinde işteş çatı ekleri -(I)ş-/(U)ş- ekleridir (Kazımov, 2010: 200). Türkiye Türkçesinde ise işteş çatı ekleri larak ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına -ş- ekinin, ünsüzle bitenlere dil ve dudak benzeşmesine uyan bir ünlü alan -(I)ş-/(U)ş- eklerinin getirilmesiyle elde edilmektedir (Korkmaz, 2014: 505).

İşteş çatı eklerini alan fiiller Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de işlevleri bakımından ikiye ayrılmaktadırlar. Bu ayrım, bir eylemin birden fazla özne tarafından karşılıklı yapıldığını bildirenler ya da yine bir eylemin birden fazla kişi tarafından aynı anda yapıldığını bildiren fiiller şeklindedir. Ayrıca işteşlik çatı eki esasında geçişli fiillere getirilmektedir ve bu ek fiilden isim yapma -ış- ile karıştırılmamalıdır (Kazımov, 2010: 201-202).

Türkiye Türkçesinde ise işteş çatı ekleri ve kullanımları araştırmacılar tarafından şu şekilde açıklanmaktadır. Korkmaz’a (2014: 505-506) göre, -(I)ş-/(U)ş- ekinin işteş çatı kavramı açısından birbirinden farklı iki işlevi mevcuttur. Birincisi bu ek bir işin, bir eylemin birden fazla kişi tarafından karşılıklı olarak yapıldığını belirtir. Yazar’ın vermiş olduğu örneklerden bazıları şunlardır: “anla-ş-, at-ı-ş-, bak-ı-ş-, boğ-u-ş-, böl-ü-ş-, çat-ı-ş-, it-i-ş-, dertle-ş-, kap-ı-ş-, kokla-ş-, kucakla-ş-, öde-ş-,öp-ü-ş-, payla-ş-, selâmla-ş-, sev-i-ş-, sözle-ş-, tanı-ş-, telefonla-ş-, tokala-ş-, tut-u-ş-,...” İkincisi ise bir işin, bir eylemin birden fazla kişi veya özne tarafından toplu olarak hep birlikte yapıldığını ifade etmesidir. Örneğin, “ağla-ş-, cıvılda-ş-, gül-üş-, kaç-ış-, koş-uş-, kükre-ş-, öt-üş-, uç-uş-,

ulu-ş-, gibi”.

Ayrıca: “üçle-ş-, beşle-ş-, gibi sayı adları ile kurulan fiillerde de üçü, beşi bir araya gelme biçiminde bir ortaklaşma vardır: Temelin Karadeniz fıkralarından birini dinleyince, çocuklar hep birden gülüşmeye başladılar” (Korkmaz, 2014: 506).

Korkmaz (2012: 06), Türkiye Türkçesinde “alış-, çalış-, değiş-, eriş-, geliş-...” fiilleri gibi özel bir sözlük anlamı kazanmış fiillerde şekilce bir işteş çatı eki olmasına rağmen bu fiillerin dönüşlülük ifade ettiğini belirtmektedir. Yazarın vermiş olduğu bu örnekler Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki *alış-*, *çalış-*, *deyiş-* (değiş-), *yetiş-* (eriş-), *gäliş-* (geliş-) gibi fiiller buna örnek gösterilebilir.

Ergin (2009: 207) ise, -ş- fiilden fiil yapma ekinin bünyesinde “ortaklaşma” dediğı bir kavrama değinmiş ve açıklamıştır. Yazar’a göre, -ş- eki ile yapılan fiiller bir “ortaklaşma” veya bir “oluş” ifade etmektedirler. Bu ortaklaşma ifadesi taşıyan fiiller müşterek yapılan, ortaklaşa yapılan, birden fazla fail tarafından yapılan eylemlerdir. Bir eylemin birden fazla faili olup, onlar tarafından ortaklaşa yapılmış hissi uyandırır. Yazara göre, -ş- ekinin asıl fonksiyonu ortaklık ifade etmek, ortaklaşma ile yapılan fiiller kurmaktır. Bu fiillerin oluş fonksiyonu bu ortaklaşma fonksiyonuna dayanmaktadır. “Bu sebeple -ş- ekine ortaklaşma eki (müşareket eki) adı verilir” (Ergin, 2009: 207).

-ş- ekinin ortaklaşma fonksiyonunun iki boyutu vardır, iki tür ortaklık ifade eder: İlki karşılıklı yapılma ifade eden fiiller olup burada eylemler, failerin hareketi birbirlerine karşı yaptıklarını ortaya koyar. Şu örnekleri verebiliriz: “vur-u-ş-, döv-ü-ş-, at-ı-ş-, sözle-ş-, kucakla-ş-, it-i-ş-, çek-i-ş-, gör-ü-ş-, dayan-ı-ş- gibi”. İkincisi ise birlikte yapılma anlamı ortaya koyanlardır, eylemlerdeki failer hareketi birlikte yaparlar; “koş-u-ş-, uç-u-ş-, böl-ü-ş-, gül-ü-ş-, ağla-ş-, ulu-ş-, bekle-ş- gibi” (Ergin, 2009: 207).

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere karşılıklı yapılma ifade eden fiiller genellikle geçişli fiillerden yapılmaktadır, ancak nadir de olsa geçişsiz fiillerden de yapılır. Birlikte yapılma anlamına sahip olanlar ise genellikle geçişsiz fiillerden yapılmaktadırlar, ancak nadir de olsa geçişli fiillerden yapılanları da vardır (Ergin,

2009: 207). Ayrıca Ergin (2009: 208) şu ifadelerle de yer vermiştir: “... Ortaklaşma ifade eden fiiller bu bakımdan umumiyetle ayrı ayrı olmakla beraber bir fiil hem karşılıklı hem birlikte yapılma manası da taşıyabilir: kap-ı-ş- gibi”.

-ş- ekinin ortaklaşma ve oluş fonksiyonları nadir de olsa çift manaya gelen aynı fiilde bulunabilir. Örneğin, “tut-u-ş-” fiilinin bir karşılıklı tutmak anlamı vardır bir de yanmak anlamı vardır. Ya da “sık-ı-ş-” fiilinin hem el sıkışmak anlamı vardır hem de bir yerde sıkışmak anlamı bulunmaktadır (Ergin, 2009: 208)

Ergin’in konu ile ilgili olarak şu açıklamalarına da yer vermek gerekmektedir:

-ş- eki ancak fiil köklerinden ve isimden yapılmış fiil gövdelerinden fiil yapabilir. Esas itibariyle diğer fiilden fiil yapma eklerinden sonra getirilemez. Yalnız çok nadir olarak -n- ekinden sonra getirildiği görülür: daya-n-ı-ş-, soy-u-n-u-ş- misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçede -l- ekinden sonra geldiği de olmuştur: aç-ı-l-ı-ş- gibi. Bugün de dağ-ı-l-ı-ş-, dök-ü-l-ü-ş- gibi nadir kullanışlar çok yadırganmaz. Kendisinden sonra ise -n- ve faktitif eklerinin büyük bir kısmı getirilemez. Ancak -l-, bir faktitif eki ve menfi eki getirilebilir: gör-ü-ş-ü-l-, ara-ş-tır-, iyile- ş-me- (Ergin, 2009:208).

Sonuç olarak bu çalışmada işteş çatı ile ilgili iki şive için yapılan açıklama ve örneklerden anlaşılmaktadır ki, işteş çatılı fiiller iki şivede de benzer kullanımlara sahiptir. İki şivede de -ş- eki asıl işteşlik ekidir. Fiilin son ses özelliklerine göre -ş- işteş çatı eki gerektiğinde kendisinden önce bir yardımcı ses olarak fiile eklenmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde işteş çatılı fiillerle ilgili olarak aşağıdaki örnekleri vermek mümkündür.

“Gülüştüler” (Anar, 1981: 34).

(Gülüştüler.)

“Razılaştılar” (Anar, 1981: 41).

(Sözleştiler.)

“-Ruka! Ruka!- deyü **ğışgırıştılar**” (Anar, 1981: 41).

(-El! El!- diye **bağrıştılar**.)

“Gızlar pıggıldayıb **gülüştüler**” (Anar, 1981: 46).

(Kızlar kıkırdayıp **gülüştüler.**)

“Az ğala makinaçı Tavusla **toĝĝuşdu**” (Anar,1981: 47).

(Az kalsın daktilocu Tavus’la **çarpışıyordu.**)

“...daxili bir täläbat bizi **görüştürmüşdü**” (Äfändiyev, 2005: 21).

(...dahili bir ihtiyaç bizi **görüştürmüştü.**)

“Etyen Rasnyor ilä Tereza dünyanın ən xoşbəxt adamıydı: **ĝucaĝlaşmışdılar**” (Äfändiyev, 2005: 22).

(Etyen Rasnyor ile Tereza dünyanın en mutlu kişisiydi: **kucaklaşmıştılar.**)

3.1.5. Ettirgen Çatı (İcbar Növ) -t-, -DUr-/-DIr-, -Ir-/-Ur-, -Ar-, -Iz-/-Uz- Ekleri

Azerbaycan Türkçesinde ettirgen (icbar) çatı ekleri Rüstâmov (1960: 144) ve Kazımov (2010: 203) tarafından *dIr-/-dUr*, *-(I)t-/(U)t-* olarak ettirgen çatı konusu içerisinde verilmektedir. Ayrıca Kazımov (2010: 181-183), geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetme konusu içerisinde *-Ir-/-Ur-*, *-Ut-/-dar- dâr-/-Iz-/-Uz-/-Ar-* eklerini de vererek bunların ettirgen anlamlı fiiller türettiğini belirtmiştir. Rüstâmov (1960: 136) ise geçişlilik ekleri olarak da ayrıca *dIr-/-dUr*, *-(I)t-/(U)t-* ve *-(I)r-/(U)r-* eklerini belirtmektedir.

Türkiye Türkçesinde de ettirgen çatı ekleri Korkmaz’a (2014: 507) göre, “-DIr-/-DUr, -(I)t-/(U)t-, -(I)r-/(U)r-, -Ar-, -DAr-, -(I)z-/(U)z-”dir. Ergin de (2009: 209-214), *faktitif* eki olarak adlandırdığı ettirgen çatı eklerini fiilden fiil yapma ekleri içerisinde ele almaktadır. Yazar ettirgen çatı eklerini şu şekilde belirtmektedir: *DIr-/-DUr*, *-(I)t-/(U)t-* ve *-(I)r-/(U)r-*, *-dAr-*, *-Ar-*, *-ĝur-/-gür-*, *-z-*. Yazarın ettirgenlik ve çatı terimlerini kullanmadan vermiş olduğu bu ekler içerisinde Türkçenin eski dönemlerinde kullanılan ve günümüz Türkiye Türkçesinde işlek olmayan ekler de mevcuttur. İşlek olmayan bu ekler *-dAr-*, *-Ar-*, *-ĝur-/-gür-*, *-z-* ekleridir.

Ergin'e (2009: 209) göre, "Faktitif ekleri geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Böyle fiiller hiçbir oluş ve pasiflik ifade etmezler. Tam aktiftirler ve asıl hareket daima fail dışında bir varlığa yönelmiş bulunur". Ettirgen çatılı fiillerde hareket failde kalmayıp, faili etkilemez, ona dönmez. Ergin, faktitif ekleri ile dönüşlülük, meçhul ve ortaklaşma eklerini birbirinden ayrı iki grup şeklinde anlatmıştır. Dönüşlülük, meçhul ve ortaklaşma ekleri geçişsizlik ekleri olup nadiren geçişlilik ifade eder ve asıl fiilin geçişliliğini korur değiştirmezler. Ancak "...Faktitif ekleri ise tamamıyla geçişlilik ekleridir. sal-dır-, seğir-t-, gibi geçişsiz misalleri pek nadir olup sonradan geçişliliklerini kaybetmişlerdir" (Ergin, 2009: 209). Ergin'in çatı türlerine yapmış olduğu bu tarz gruplandırmayı ve bakış açısını Azerbaycan Türkçesinde Rüstamov (1960: 130-149) ve Kazımov'un (2010: 170-183), kaynaklarında da görmekteyiz.

Korkmaz (2014: 507), öncelikle Türkiye Türkçesinde ettirgen çatının yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türü olduğunu belirterek çatı ekleri ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir. "-Dir-/-DUr, -(I)t-/(U)t-, -(I)r-/(U)r-, -Ar-, -DAr-, -(I)z-/- (U)z-" eklerinin hepsinde de işlev aynı olup ettirgen çatıda cümlenin öznesi genellikle işi yapan değil yaptırandır. Bir eylem vasıtalı bir şekilde, ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırılmaktadır. Örneğin; "dal-/ dal-dır-/ dal-dır-t-, kır-/ kır-dır-/ kır-dır-t-, geç-/geç-ir-/ geç- ir-t-, piş-/ piş- ir-/ piş-ir-t-, söyle-/ söyle-t-/ söyle-t-tir- gibi." Böylece ettirgen çatının iki önemli işlevi görülmektedir. Bunlardan ilki, geçişsiz fiilleri geçişli fiil durumuna getirmektir. İkincisi ise, geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmaktır. Eylemi gerçekleştiren ikinci veya üçüncü öznenin cümlede belirtilmesi, ettirgenlik eklerinin belli birleşme kurallarına göre üst ste getirilmesi ile sağlanmaktadır (Korkmaz, 2014: 507).

İki şivede de ettirgen çatı ekleri işi başkasına yaptırma anlamı katmaktadır. Dil mantığına uygun olarak ettirgen çatı eklerinin üst üste geldikleri durumlarda fiil, öznenin işi başka bir kişiye zorla yaptırması anlamı da ifade edebilmektedir. Ettirgenlik ekleri iki şivede de geçişli veya geçişsiz fiillere gelerek ettirgenlik anlamı taşıyan geçişli fiiller kurmaktadır.

Ettirgenlik eklerinin üst üste gelme durumu ile ilgili olarak Korkmaz (2014: 507), “Her fiile ettirgenlik eki getirilebilir. Ancak, her ettirgenlik eki her fiile getirilemez. Bunlar eklendikleri fiil kök ve gövdelerinin son ses durumları ile tek veya çok heceli oluşlarına göre değişiklik gösterirler” ifadelerini kullanmakta ve bazı eklerin çok işlek ve yaygın olduğunu bazılarının ise daha az ve seyrek kullanıldıklarını da belirtmektedir.

Ergin (2009: 210) de, *faktitif eki* olarak adlandırdığı ettirgenlik eklerinin vazifelerinin geçişlilik ve başkasına yaptırma anlamı oluşturmak olduğunu belirtmiştir.

Faktitif eklerinin birden fazlası üst üste gelebilmektedir. Böylelikle, bu başkasına yaptırma işi başkası vasıtası ile bir başkasına; ikinci, üçüncü nesnelere de geçirilebilmektedir. Ayrıca Ergin: “Her fiile faktitif eki getirilebilir. Fakat her faktitif eki her fiile gelmez. Birkaç faktitif eki olduğu için bunlar fiilleri adeta aralarında taksim etmiş durumdadırlar...” ifadelerine yer vermiştir.

Kazımov (2010: 203), ettirgen çatılı fiillerin geçişli fiillere *dIr-/-dUr*, *-(I)t-/- (U)t-* eklerinin eklenmesiyle oluştuğunu belirterek, fiilin ünsüz ile bittiği durumlarda -dır ekinin kullanılması ile ilgili şu örnekleri vermektedir:

bölmäk - böldürmäk / (bölmek - böldürmek)

ğazmağ- ğazdırmağ / (kazmak - kazdırmak)

yazmağ- yazdırmağ / (yazmak - yazdırmak)

almağ- aldırmağ / (almak - aldirmek)

danışmağ- danışdırmağ / (konuşmak - konuşturmak)

äymäk- äydirmäk / (eğmek - eğdirmek)

gäzmäk- gäzdirmäk / (gezmek - gezdirmek)

düzümäk- düzdürmäk / (dizmek - dizdirmek) (Kazımov, 2010: 203).

Kazımov (2010: 203), fiil ünlü ile bitiyorsa -t eki kullanıldığını belirterek şu

örnekleri vermektedir:

saxlamağ- saxlatmağ / (saklamak - saklatmak)

dinlänäk- dinlätmäk / (dinlemek - dinletmek)

gözlänäk- gözlätmäk / (beklemek - bekletmek)

oxumağ- oxutmağ / (okumak - okutmak)

yoxlamağ- yoxlatmağ / (yoklamak - yoklatmak) (Kazımov, 2010: 203).

Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çatı ekleri üste üste gelebilmektedir. Kazımov (2010: 204), *dIr-/-dUr-*, *-(I)t-/(U)t-* ettirgenlik eklerinin üst üste gelebilmesi ile ilgili olarak, *dIr-/-dUr-* ekinden sonra *-(I)t-/(U)t-* ekinin getirilmesinin mümkün olduğu gibi *-(I)t-/(U)t-* ekinden sonra da *dIr-/-dUr-* ekinin gelebildiğini belirtmektedir. Örneğin; *oxutmağ* (okutmak) – *oxutdurmağ* (okutturmak).

Kazımov'a (2010: 182) göre, *dIr-/-dUr-* ekleri ile daha çok n, l, s sesleri ile biten geçişsiz fiillerden geçişli fiiller oluşmaktadır.

din (mäk) - dindir (mäk)

yan (mağ) - yandır (mağ)

gül (mäk) - güldür (mäk)

öl (mäk) - öldür (mäk)

sol (mağ) - soldur (mağ)

küs (mäk)- küsdür (mäk) (Kazımov,2010: 182).

dIr-/-dUr- ettirgenlik ekleri işteş ve dönüşlü çatılı fiillerden sonra da gelebilir ve eklendiği fiili geçişli yapar (Kazımov, 2010: 182). Yazar şu örnekleri vermektedir:

Yuyun-: yuyundur- / (yıkan-: yıkandır-)

gäyin-: gäyindir- / (giyin-: giyindir-)

soyun-: soyundur- / (soyun-: soyundur-)

görüŖ-: görüŖdür- / (görüŖ-: görüŖtür-)

yazıŖ-: yazıŖdır- / (yazıŖ-: yazıŖtır-)

öpüŖ-: öpüŖdür- / (öpüŖ-: öpüŖtür-)

vuruŖ-: vuruŖdur- / (vuruŖ-: vuruŖtur-) (Kazımov,2010: 182).

Ergin (2009: 213), Eski Türkçede -tur-, -tür-, -dur-, -dür- olarak sadece yuvarlak Ŗekilleri bulunan bu eklerin eskiden bugünkü kadar çok Ŗekilli olmadığını belirtmiŖtir. Yazara göre, bu eklerden de -tur-, -tür- ekleri daha eski ve aslidir. Eski Anadolu Türkçesinde de ek yuvarlak ve d’li kullanılmıŖ olup son zamanlarda vokal ve consonant uyumlarına baėlanmıŖtır. Ve ek bugünkü Türkiye Türkçesindeki Ŗeklini almıŖtır.

Ettirgenlik eki olan -dIr-/dUr- eklerinin -tIr-/tUr- Ŗekilleri Azerbaycan Türkçesinde bulunmamaktadır. Ek fiile bağlanırken vokal uyumuna göre bağlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ise -t- ettirgenlik eki Azerbaycan Türkçesindeki gibi fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiler yapan eklerden biridir. Ergin (2009: 211), bu ekin Türkçede eskiden beri görülmekle beraber iŖlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma eki olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, ek vokalle biten fiillerden sonra geniŖ ölçüde kullanıldığı için kendisinden önceki vokalin yardımcı ses olduğu da açıkça görülebilmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde, “dur-u-t-” Ŗekli vardır. Fakat örneklerden anlaŖılmaktadır ki -l- ve -r- konsonantları ile biten fiillere ek doğrudan doğruya bağlanmakta, yardımcı vokale ihtiyaç duymamaktadır.

-t- eki fiil kök ve gövdelerine getirilebilmektedir, ancak fiilden fiil yapma ekleri içinde yalnız faktitif ekleri kendisinden önce gelebilmektedir baŖka bir deyiŖle; -t- diğer faktitif eklerinden sonra getirilebilir. Örneğin; “geç-i-r-t-, bil-dir-t-” (Ergin, 2009: 211).

Ergin (2009: 212) Ŗunu da belirtmektedir: “-t- eki Eski Anadolu Türkçesinde çekim sırasında iki vokal arasında bazen sedalılaŖarak -d- olmuŖtur: aç-ı-d-u-r-, ağla-da-n misallerinde olduğu gibi. Bugün de ağızlarda bu çeŖit deėiŖiklikler görülür”. Normal

bir ses hadisesi olan bu değişmeler dışında -t- eki eskiden beri hep -t- şeklini korumuştur.

Korkmaz'a (2014: 507) göre, ise -(I)t-/-(U)t- eki işlek bir ek olup ünlü ya da r, l gibi akıcı ünsüzlerden biri ile biten iki veya çok heceli fiil gövdelerinden sonra görülmektedir. Örneğin, "benze- (< beñiz+ e-) / benze-t-, boşa-t-, çiğne- /çiğne-t-, tüne- / tüne-t-, çağıldı- / çağıldı-t- ..."

Korkmaz'a (2014: 507) göre, ayrıca -(I)t-/-(U)t- eki seyrek olarak k, p, ç ve m ünsüzlerinden biriyle biten tek heceli fiillerden sonra da "ak-/ak-ıt-, kok-/kok-ut-, kork-/kork-ut-, sark-/sark-ıt, ürk-/ürk-üt-, -sap-/sap-ıt-..." örneklerinde görüldüğü gibi getirilebilmektedir. Korkmaz' a göre: "aldat-, azıt-, dağıt-, diret-, donat-, ısıt-, ilet-, kapat- öğret-, tüket- gibi" örneklerdeki -(I)t-/-(U)t-'ler de aslında birer ettirgenlik ekidir. Ancak bu türlü fiillerin kök halindeki şekilleri Türkiye Türkçesinde artık kullanıstan düştüğünden dolayı -(I)t-/-(U)t- eki kökle kaynaşmış ve ettirgenlik işlevi de körelmiş bulunmaktadır.

Ayrıca, "azıt-, kopart- eğrilt-, somurt- gibi" fiillerde ise ek artık getirildiği fiilin anlamını pekiştirici yeni bir görev yüklenmiş olduğundan, fiilden fiil yapan bir yapım eki durumundadır (Korkmaz, 2014: 508).

Ergin (2009: 212), fiilden fiil yapma eklerine dair açıklamalarının devamında, işleklik sahası vokalle biten tek heceli fiillerle konsonantla biten bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan -Dir-/DUr- eklerinden de bahsetmektedir. Bu faktitif eki yazara göre, diğer faktitif ekleri içerisinde en işlek olanı, en çok kullanılanıdır. "ye-dir-, de-dir-, aç-tır-, seç-tir-, değ-dir- yağ-dır-, boğ-dur-, sök- tür- gecik-tir- ..." örneklerinde olduğu gibi.

-Dir-/DUr eki Türkiye Türkçesinde Korkmaz'a (2014: 509) göre de ettirgenlik ekleri içerisinde en canlı ve en işlek olanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ünlü ile biten tek heceli fiiller, ünsüz ile biten tek heceli fiiller ve çok heceli olup da ünlü veya r, l akıcı ünsüzleri dışındaki ünsüzler ile biten fiillerde görülmektedir. Ve bu ettirgenlik eki, eklendiği fiil tabanının son sesi eklenme kaidelerine uymak şartıyla kendi dışındaki bütün çatı eklerinden sonra eklenebilmekte ve geçişsiz fiil durumundaki çatıları birer

geçişli fiile çevirmektedir.

Ettirgenlik eklerinin üst üste gelebilme özelliklerinden kaynaklı olarak, bu eklerden bazıları zaman içerisinde kaynaşarak birleşik bir ek haline gelmiştir. *-Dir/-Dur-* ettirgenlik eki de *-(I)t/--(U)t-* ve *-(I)r/--(U)r-* ettirgenlik eklerinin birleşip kaynaşmasından ortaya çıkmış bir ektir (Korkmaz, 2014: 510).

-Ir/-Ur- ekleri ise Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılan eklerdendir. Kazımov'a (2010: 180) göre, bu ek daha çok “ç, t, ş” sesleri ile biten bazı geçişsiz fiillerden geçişli fiiller oluşturur. Örneğin; *ğaç-* (kaç-) : *ğaçır-* (kaçır-), *köç-* (göç-) : *köçür-* (göçür-), *uç-* : *uçur-*, *biş-* (piş-) : *bişir-* (pişir-).

Korkmaz'a (2014: 510) göre ise: *-(I)r/--(U)r-* ettirgenlik ekleri ç, ş, t gibi diş ve diş-eti ünsüzleri ile g, y gibi ön damak ünsüzleriyle kapanan tek heceli fiillere gelen bir ektir. Örneğin, “art- / art-ır-, aş-/ aş-ı-r-, bat-/ bat-ı-r-, bit-/ bit-i-r-,doy- / doy-u-r-...” fiillerinde olduğu gibi.

Ergin ise -r- olarak belirttiği ettirgenlik eki ile ilgili şu açıklamalara yer vermektedir.

-r- eki misallerde de görüliyor ki tek heceli fiil köklerine getirilmekte, kendisinden önce -z- faktitif eki hariç (em-i-z-i-r- > emzir- fiilinde olduğu gibi) hiçbir fiilden fiil yapma eki getirilememektedir. Kendisinden sonra ise menfi ekinden başka -l- ve -t- ekleri de getirilebilir: uç-u-r-ma-, düş-ü-r-ü-l-, piş-i-r-t- misallerinde olduğu gibi. Yani -n-, -ş- ekleri ile diğer faktitif ekleri -r- den sonra gelmemektedir. Aldığımız misalde de olduğu gibi, -r-'den sonra -t- getirmek suretiyle yapılan katmerli faktitifte araya yardımcı ses girmez (Ergin, 2009: 210).

Ergin'e (2009: 210) göre, -r- ekini köke bağlayan vokalin yardımcı ses olup olmaması konusunda ise tereddütler mevcuttur, çünkü vokal Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde hep yuvarlak olarak uyum dışında kalmış durumdadır. Ek vokalle biten fiillere getirilmediğinden dolayı buradaki vokalin ekin bünyesine dâhil olup olmadığını kestirmek zordur. Ancak konsonantla biten fiille ek arasında yardımcı sese de ihtiyaç olduğu düşünülürse buradaki vokalin yardımcı ses olduğunu kabul etmek en mantıklısıdır.

-Ar- eki ise Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan bir ettirgenlik eki olup örnekleri sınırlıdır. Kazımov (2010: 181) bazı tek heceli geçişsiz fiillerden geçişli fiiller oluşturduğunu ifade etmiştir. Örneğin; *gop-* (kop-) : *gopar* (kopar-), *çix-* (çık-) : *çixar-* (çık-). Ayrıca hem *-(I)r/-(U)r-* ekleri hem de *-Ar-* ekleri fiilde *-t ve Dlr-/-DUr-* ekleri ile birlikte kullanılabilir. Örneğin; *gop- gopar- gopartdır-* (kop- kopar- koparttır-) ve *biş-bişir- bişirtdir-* (piş- pişir- pişirttir-).

-Ar- eki Ergin'e (2009: 213-214) göre, eskiden beri kullanılan, örnekleri az olan, işlek olmayan bir faktitif eki olup *-ğar-*, *-ger-*'den geldiği anlaşılmaktadır. Hiç değilse onunla ilgilidir. Yazar, Eski Türkçe devresinde bu ekin *-ar-*, *-er-* şeklinde görüldüğünü de belirtmiştir. Örneğin: “*ğop-ar-*, *çık-ar-*, *gid-er-*”. Korkmaz da (2014: 511), *-Ar-* ekinin çok az sayıda örneği olduğunu belirtmiştir. Korkmaz'ın verdiği örneklerden bazıları şunlardır: “*çık-ar-*, *çök-er-*, *gid (-t) -er-*, *göç-er-*, *kayt-ar-*, *kop-ar-*”.

“-dar, -där” ettirgenlik ekleri ise Kazımov'a (2010: 183) göre, Azerbaycan Türkçesinde birkaç geçişsiz fiilden geçişli fiil türetmektedir. Örneğin, *gon-* : *gondar-* (uy-: uydur-), *dön-* : *döndär-* (dön- : döndür-) örneklerinde olduğu gibi.

Ergin (2009: 213), *-dar-*, *der-* ekinin Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün bazı ağızlarda görüldüğünü belirterek *dön-der-* (döndürmek) örneğini vermiştir. Yazara göre, bugün yazı dilindeki *gön-der-* (gön- : yola çıkmak) fiilinde klişeleşmiş olarak kalan bu ek mevcuttur. Bu ek *gön-der-t-* fiilinde olduğu gibi katmerli faktitiflere de katılmaktadır.

Ergin (2009: 213), bu ekin *-dur-*, *-dür-* eklerinin düzleşmesi ile ortaya çıkmış olan bir ek olarak düşünülebileceği gibi *gönder-* fiilinin Eski Türkçedeki *köndger-* (< *kön-d-ger-*) şekline bakılarak ğ ve g sesleri düşen *-ğar-* ve *-ger-* faktitif ekinden gelmiş olabileceğine dair düşüncesini de belirtmektedir. Korkmaz (2014: 511-512) ise *-DAr-* ekinin eski devirden kalıntı diyebileceğimiz bir ek olduğunu belirterek, ekin *-t-* ve *-Ar-* eklerinin kaynaşmasından ortaya çıkmış, bileşik bir ek olabileceği görüşündedir.

Ayrıca Ergin (2009: 214), *-ğur* ve *-gür-* şeklindeki ettirgenlik eklerinden de bahseder ancak yazara göre, bu ekler Eski Türkçenin bir kalıntısı şeklinde karşımıza çıkmış ve Eski Anadolu Türkçesinden sonra kaybolmuş bir ektir. Dilin gelişim seyri

neticesinde Azerbaycan Türkçesinde de doğal olarak -ğur ve -gür- ekleri ile kurulmuş ettirgen fiiller de bulunmamaktadır.

-(I)z-/-(U)z- ekleri ise Azerbaycan Türkçesinde işlek olmamakla beraber birkaç geçişsiz fiili geçişli fiile çevirmektedir. Örneğin; *ğalx-* (kalk-) : *ğalxız* : (kaldır-), *ğorx-* (kork-) : *ğorxuz-* (korkut-). Ayrıca şunu da belirtmek gereklidir ki bazı sözcüklerde bu ek tek başına kullanılamamaktadır. Bu ek “-dır-” eki ile birlikte *-ızdır*, *-ızdır* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Kazımov, 2010: 183). Bunun sebebi -z- ekinin ettirgenlik fonksiyonunun unutulmuş olmasıdır. Türkiye Türkçesindeki em-(i)z- ir- örneğinde olduğu gibi. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde bu ek Türkiye Türkçesinde olduğundan daha aktiftir.

Kazımov (2010: 183) tarafından konuyla ilgili şu örnekler verilmiştir: *çim-* (yık-) : *çimizdir-* (yık-), *dam-* (damla-) : *damızdır-* (damlat-), *äm-* (em-) : *ämizdir-* (emzir-). Buna ilaveten tek başına kullanılan *-ız-* ekinden sonra *-dır-* geldiğinde yine ettirgenlik anlamı ortaya çıkmaktadır. *Ğorxuzdur-* (korkut-), *ğalxızdır-* (kaldır-/ uyandır-) örneklerinde olduğu gibi.

Ergin -z- belirttiği bu faktitif eki ile ilgili olarak şu açıklamaları vermektedir.

Bu ek de Türkçede eskiden beri görülen bir faktitif ekidir. İşlek değildir. Eski Türkçede daha çok kullanılırdı. Batı Türkçesinde adeta unutulmuş olup misalleri çok azdır. Ut-u-z- « kumarda kaybetmek », em-i-z- (emzir < em-i-z-i-r- şekli kullanılır), Eski Anadolu Türkçesindeki tamzır- « damlatmak » (< tam-i-z-i-r-) fiillerinde bu ek vardır (Ergin, 2009: 214).

Korkmaz (2014: 512), -(I)z-/-(U)z- eki ile kurulan fiillere “emzir- (<em-i-z-i-r-), tutuz- “tutulmak, tutturmak” (<tut-u-z-), utuz- “kumarda yenilmek” (<ut-u-z-), damızlık (<tam-i-z-)” örneklerini vermiştir. Yazar, işlevleri açısından bu ekin geçişsiz fiili geçişli fiil kılma özelliklerini vurgulamıştır. “ut-u-z-” fiilinde ise ekin ettirgenlik değil de edilgenlik işlevinin ağır bastığını ifade etmiştir.

-(I)z-/-(U)z- eklerinin Azerbaycan Türkçesindeki aktif kullanımları için şu örnekleri vermek mümkündür:

*İrlandiya 3:0 hesabıyla **uduzmuşdu** (Anar, 1981: 30).*

(İrlanda 3:0 **yenilmişti**.)

“Ne’mät çoxdan nərddä Dadaşa bir düşbärä-gutab **uduzmuşdu**”
(Anar,1981: 35).

(Ne’mät çoktan tavlada Dadaş’a bir mantı- kebab **ütülmüştü**).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere uduz- fiilinde -uz- eki fiile edilgenlik anlamı katmıştır. Yaşar Akdoğan (1999: 753), tarafından hazırlanan sözlükte ekin kullanımını gösteren şu fiillere de yer verilmektedir. Bunlar: *Uduzmağ, utuzmağ*: Utulmak, ütülmek. *Uduzdurmağ, utuzdurmağ*: Mağlup ettirmek, yendirmek. *Uduzulmağ*: Yenilmek, ütülmek fiilleridir.

Yaşar Akdoğan (1999), tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne Büyük Sözlük* adlı kaynakta -(I)z/--(U)z- çatı ekleri alan bazı fiiller ve karşılıkları şunlardır:

Ahızdırılmağ: *Yavaş yavaş akıtılmak, dökülmek.*

Ahızdırmağ, Ahızmağ: *Yavaş yavaş akıtmak, dökmek.*

Anızdırmağ: *Hatırlatmak.*

Çimdirmek, Çimizdirmek: *1. Yıkamak. 2. Yıkamak.*

Dadızdırılmağ: *Tattırılmak, tadına baktırılmak.*

Dadızdırmağ: *Tattırmak.*

Dadıзмаğ: *Tattırmak.*

Damdırmağ, Damızdırmağ: *Damlatmak.*

Damızdırılmağ: *Damlatılmak.*

Damızdırmağ, Damızmağ: *Damlatmak.*

Doğuzdurmağ: *Doğurtmak.*

Doğuzdurulmağ: *1.Doğurtulmak. 2. Vücüda gelmek, zuhur bulmak.*

Doğuzmağ: 1. Doğurtmak, 2. Türetmek, üretmek.

Doyuzdurmağ: Doyurmak.

Doyuzdurulmağ: Doyurulmak.

Emizdirilmek: Emzirilmek.

Emizdirmek: Emzirmek.

Emizmek: Emzirmek.

Ġalhutmağ, Ġalhızdırmağ: Uyandırmak, kaldırmak.

Ġalhızmağ: Kaldırmak.

Ġorhutmağ, Ġorhuzmağ: Korkutmak.

Uduzdurmağ, Utuzdurmağ: Mağlup ettirmek, yendirmek.

Uduzmağ, Utuzmağ: Utulmak, ütülmek.

Yatırdılmağ, Yatızdırılmağ: Yatırılmak.

Yatırtmağ, Yatızdırmağ: 1. Yatırtmak. 2. Yatıştırmak. 3. Kapatmak, faaliyetini durdurmak.

Yädizdirilmäk, Yädirilmäk: Yedirilmek.

Yädizdirmäk, Yädirilmäk: Yedirmek.

Azerbaycan Türkçesinde ettirgen çatılı fiillerin cümle içerisinde kullanımları ile ilgili şu örnekleri verebiliriz:

“Sonra bəcüd bir hərəkätlä piştaxtanın altından gəzät çıxarıb Ne'mätä **uzatdı**”
(Anar, 1981: 12).

(Sonra hızlı bir hareketle sandığın altından gazete çıkarıp Ne'mätä **uzattı**.)

“Yarpağ dolması **bişirmişäm**” (Anar, 1981: 22).

(Yaprak dolması **pişirmişim.**)

“...Kiyevdə **oxutdurub**” (Anar, 1981: 23).

(...Kiyevdə **okutturmuş.**)

“Onu idarədə Dadaş **saxlatdırırdı**” (Anar, 1981: 37)

(Onu idarede Dadaş **saklattırırđı.**)

“...yazı masasının siyirtməsində saxladığı on üç ədəd lotereya biletini **çıxartdı...**” (Əfəndiyev, 2005: 10).

(...yazı masasının çekmecesinde sakladığı on üç adet piyango biletini **çıkartdı...**)

“C. Səlimov sigareti küləbəsinə basıb **söndürdü...**” (Əfəndiyev, 2005: 47)

(C. Səlimov sigarayı kül tablasına basıb **söndürdü...**)

“...papiros kağızı ilə **yapışdırmışlardı**” (Əfəndiyev, 2005: 11)

(...sigara kâğıdı ile **yapıştırmışlardı.**)

Azerbaycan Türkçesinde -Iz-/-Uz- ettirgenlik ekinin fazla işlek olmamakla birlikte bazı geçişsiz fiilleri geçişli fiile çevirmek için kullarıldıkları görülmektedir. Bu ek -dır- eki ile birlikte -ızdır/-ızdır şeklinde karşımıza da çıkmaktadır. Fiile edilgenlik veya ettirgenlik anlamı katan bir ektir. Eklendiği fiile bağılı olarak Türkiye Türkçesinde fiile getirilebilen -tır-/-tır- ettirgenlik eklerinin Azerbaycan Türkçesinde kullarılmadığı da görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde bu ekler -dır-/-dır- şekilleriyle kullarılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise -Dir-/-DUr- ettirgenlik eklerinin fiilin özelliklerine göre getirilerek kullarıldığı örnekler mevcuttur. Bunun dışında iki şive arasında ettirgenlik konusu ile ilgili büyük farklar bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı incelenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı konusunun iyi kavranabilmesi ve aradaki ilginin anlaşılabilmesi amacıyla öncelikle Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu incelenmiştir.

Yapılan incelemelerde ilk olarak, Türkiye Türkçesi üzerine çalışma yapan dilciler tarafından fiil çatısı kavramının nasıl tanımlandığı ortaya konulmuştur. Seçilen kaynaklardaki fiil çatısına dair tanımlamalara ve yazarların yapmış olduğu tasniflere sırasıyla yer verilmiştir. Yapılan çatı tasniflerine, tartışmalı konulara, dilcilerin yapmış olduğu çalışmalardaki farklılıklara değinilmeye çalışılmıştır. İncelemeler doğrultusunda görülmektedir ki Türkiye Türkçesinde çatı konusuna çalışmalarında yer veren dilciler, genel olarak fiilde çatı meselesini hem fiil-özne bağlantısı açısından hem de fiil-nesne bağlantısı açısından ele alma konusunda aynı fikirdedir. Ancak tasnifler konusunda fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir. Dilciler arasında aynı zamanda fiilde çatı konusunda kullanılan terimlerde de ortak bir noktada buluşulmadığının söylenilmesi mümkündür.

Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu bazı araştırmacılar tarafından fiilden fiil yapan ekler içerisinde ele alınmakta iken bazı dilciler tarafından ise fiilden fiil yapan ekler haricinde ayrı başlık altında değerlendirilmektedir. Ayrıca çekim eki olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur. Çatı ekleri fiil türetmeleri açısından fiilden fiil yapan eklerle ortak bir işleve sahiptir. Ancak kendilerine özgü özelliklerinden dolayı fiilden fiil yapan ekler içerisinde ayrı bir kategoriye tabi tutulmalıdırlar. İncelemeler sonunda Türkiye Türkçesinde fiil çatısı tasnifinin yalın çatı, edilgen çatı, meçhul (öznesiz) çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı ve ettirgen çatı olmak üzere altı ana çatı başlığı altında toplanabileceği görüşündeyiz. Fiilin nesne ile olan bağlantısı açısından geçişli ve geçişsiz olma özelliğini ise çatı tabiriyle değil, geçişli ve geçişsiz fiil şeklinde adlandırılmalıdır. Bunlar ise yalın çatı kapsamında olup, diğer tüm çatılar yalın çatı üzerine kurulmaktadır. Ayrıca -ma- olumsuzluk ekinin çatı konusu içerisinde yer alması ve ayrı bir çatı gibi gösterilmesi doğru bir yaklaşım değildir.

Çalışmada Türkiye Türkçesinde fiil çatısı tanımlarının ve fiil çatısı türlerinin incelenmesinin ardından, Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı ile ilgili yapılan tanımlamalar ve tasnifler incelenmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak, Türkiye Türkçesi sahasındaki yazarlar tarafından yapılan çalışmalar incelenmiştir. İncelenen kaynaklarda Azerbaycan Türkçesinin çeşitli gramer konularını ele aldığı hâlde fiilde çatı konusuna yer vermeyen hatta fiilden fiil yapım ekleri içerisinde dahi çatı bahsinin geçmediği çalışmaların olduğu görülmüştür. Fiil çatısına ayrı bir başlık altında yer veren çalışmalarda ise konunun detaylı bir şekilde ele alınmadığı söylenebilir.

Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar incelendiğinde görülmüştür ki iki şivede de fiilde çatı konusuna dair tartışılan meseleler benzerdir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde tüm çatı türleri ile geçişli ve geçişsiz fiilleri de içerisine alan bir terimin kullanıldığı da görülmüştür. Bu terimler tesirli ve tesirsiz fiiller olup kullanılan fiilin nesne ile olan ilgisini belirten terimlerdir. Bu terimler, tüm çatı türlerini nesne ile olan ilgilerine göre bünyesinde bulunduran geçişli ve geçişsiz fiillere nazaran daha genel bir terim olarak da kullanılmaktadır. Sonuç olarak tesirli tesirsiz fiiller terimi yahut geçişli, geçişsiz fiiller terimlerinden hangisi kullanılırsa kullanılsın bu terimler fiilin nesne ile olan ilgisini ifade etmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısı tasnifi, Türkiye Türkçesinde fiil çatısı tasnifine benzer bir şekilde yapılabilir. Bu düşünce ile Azerbaycan Türkçesinde fiil çatısını; yalın çatı, edilgen çatı, meçhul (öznesiz) çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı ve ettirgen çatı olmak üzere altı başlık altında tasnif etmek mümkündür. İki şive arasındaki farklar çatı ekleri, kullanılan çatı terimleri ve çatı eklerinin fiillere eklendiklerinde görülen ses değişmelerinden ibarettir.

Fiil çatısı ekleri konusuna gelindiğinde; fiil çatısı fiile belirli ekler eklenerek oluşturulmaktadır. İki şivede de dönüşlülük, edilgen ve meçhul çatı ekleri biçim bakımından aynıdır. Bunları ayırabilmek için her iki şivede de fiilin anlamı ve cümledeki özne ve nesne ile olan ilişkileri önem kazanmaktadır.

Bir dilin iki şivesi olan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında fiil çatısı bakımından çok büyük farklılıkların olmadığını söylemek mümkündür. Bu iki şivedeki farklılık ve benzerliklere genel olarak maddeler halinde şu şekilde değinebilir:

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde fiil çatısı konusu ile ilgili kullanılan terimlerde farklılık bulunmaktadır.

<i>Türkiye Türkçesinde</i>	<i>Azerbaycan Türkçesinde</i>
Yalın çatı	Mälum növ
Edilgen Çatı	Mächul Növ
Meçhul Çatı	Şäxssiz Növ
Dönüşlü çatı	Ġayıdış Növ
İşteş Çatı	ĠarşılıĠlı Növ
Ettirgen Çatı	İcbar Növ

Türkiye Türkçesinde *işteş* veya *karşılıklı çatı* olarak adlandırılan çatı türünün Azerbaycan Türkçesinde *ĠarşılıĠlı növ* olarak, Türkiye Türkçesindeki edilgen çatının ise *mächul növ* olarak adlandırılması gibi farklılıklar bulunmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde fiil çatısı ekleri şu şekildedir ve çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Bunlar:

Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Ekleri

Yalın çatı: ----

Edilgen çatı ekleri: -(I)l-/(U)l ve -(I)n-/(U)n- ekleridir.

Meçhul (Öznesiz) çatı ekleri: -(I)l-/(U)l ve -(I)n-/(U)n- ekleridir.

Dönüşlü çatı ekleri: -(I)n-/(U)n-, -(I)l-/(U)l ve -(I)ş-/(U)ş- ekleridir.

İşteş çatı ekleri: -(I)ş-/(U)ş- ekidir.

Ettirgen çatı ekleri: Dİr-/-DUr, -(I)t-/(U)t-, -(I)r-/(U)r-, -Ar-, -DAr-,

(I)z-/(U)z- ekleridir. Bu ekler arasında -DAr- ve -(I)z-/(U)z- ekleri birkaç

örnekle sınırlıdır.

Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatısı Ekleri

Yalın çatı: ----

Edilgen çatı ekleri: -(I)l-/(U)l ve -(I)n-/(U)n- ekleridir.

Meçhul (Öznesiz) çatı ekleri: -(I)l-/(U)l ve -(I)n-/(U)n- ekleridir.

Dönüşlü çatı ekleri: -(I)n-/(U)n-, -(I)l-/(U)l ve -(I)ş-/(U)ş- ekleridir.

İşteş çatı ekleri: -(I)ş-/(U)ş- ekidir.

Ettirgen çatı ekleri: (I)r-/(U)r-, -(I)z-/(U)z-, dar-/-där-, -Ar-, -dIr-/-dUr-,

-(I)t-/(U)t- ekleridir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde işteş çatılı fiiller -(I)ş-/(U)ş- ekleri ile kurulmaktadır. -ş- işteş çatı eki eklendiği fiile göre, gerektiğinde kendisinden önce ı, i, u, ü ünlülerinden uygun olanı almaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde ettirgenlik çatı ekleri içerisinde -tIr ve -tUr bulunmadığı yani bu ekler ile oluşturulan ettirgen çatılı fiillerin kullanılmadığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde ise -dIr-, -dUr-, -tIr-, -tUr- ekleri işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Türkçenin günümüzde birkaç örnekle sınırlı olan -ar-/-er- ettirgenlik eki de her iki şivede mevcuttur. -Iz-/-Uz- ettirgenlik ekleri ise Türkçenin eski zamanlarından kalma olan eklerdir. Bu ek -dır- eki ile beraber -ızdır-/-izdir- şeklinde de kullanılmaktadır. Ayrıca -Iz-/-Uz- ekleri ile kurulan edilgenlik anlamı taşıyan fiiller de mevcuttur.

-Iz-/-Uz- ettirgenlik ekleri ile kurulan fiillere Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine kıyasla daha fazla örnek bulunmaktadır. Ayrıca, -Iz-/-Uz- eki -dır- eki ile birlikte -ızdır, -izdir şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *Ahızdırma*, *ahızmağ* (yavaş yavaş akıtmak, dökmek), *çimizdirmek* (yıkarmak), *dadızmağ* (tattırmak), *damızdırmağ*, *damızmağ* (damlatmak), *doyuzdurmağ* (doyurmak), *emizmek* (emzirmek), *ğalhızmağ* (kaldırmak) fiillerinde olduğu gibi.

-z- eki Türkiye Türkçesinde bir ettirgenlik eki iken bu fonksiyonu unutulmuş bir ektir. Örneğin; emzir-. Bu örnekte de -z- ekinin ettirgenlik fonksiyonu unutulduğu için fiile tekrar bir -r- eki getirilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde *emiz-*, *emizdir-* örnekleri görülmektedir. Iz-/-Uz- çatı ekleri Azerbaycan Türkçesinde bazı örneklerde edilgenlik eki işlevine sahiptir. *Uduzmağ*, *utuzmağ* (utulmak, ütülme) örneğinde olduğu gibi. Bu ekler dışındaki ettirgenlik ekleri iki şivede de aynıdır.

Azerbaycan Türkçesinde -n-, -ş- ve -l- eklerinin yanı sıra ıx-, -ik-, -ux-, -ük eklerinin de dönüşlülük anlamı olan fiiller yaptığı görülmektedir.

Bu eklerin kullanımıyla ilgili şu örnekler verilebilir: *görük-* (görün-), *durux-* (duraksa-), *duyux-* (uyan-/haberdar ol-) ve *ğızix-* (hararetlen-, kızış-) vb. Türkiye Türkçesinde ise bu şekilde bir kullanımına rastlanmamaktadır.

Fiil çatısı eklerinin belirli ölçütler dâhilinde üst üste gelme durumları her iki şivede mevcuttur.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *görüşdür-*, *görüşdürül-*, *bölüşdür-*, fiillerindeki gibi -(U)ş- çatı ekinin sonra -d(U)r- ettirgenlik ve -(U)l- edilgenlik ekinin getirildiği fiiller Türkiye Türkçesinde de görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *vuruşdur-*, *gäyindir-* (giyindir-), *yuyundur-* (yıkandır-) fiillerindeki gibi işteş ve dönüşlü çatılı fiillerden sonra -d(U)r- ve -d(I)r- ettirgenlik eklerinin getirildiği fiiller Türkiye Türkçesinde de görülmektedir.

Saxlat- (saklat-), *dinlät-* (dinlet-), *oxut-* (okut-) fiillerinde olduğu gibi ünlü ile biten fiillere -t- ettirgenlik ekinin gelmesi veya *azaldıl-* (azaltıl-), *ağart-* fiillerindeki gibi r ve l ünsüzleriyle biten fiil gövdelerinden sonra -t- ettirgenlik ekinin gelmesi durumu Türkiye Türkçesinde de vardır. Kısaca yapılan incelemeler sonucunda iki şivede de çatı eklerinin benzer şekillerde üst üste getirildiği görülmüştür.

Sonuç olarak bir dilin iki şivesi olan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında fiil çatısı bakımından hemen hemen hiçbir fark yoktur. Farklar daha çok kullanılan terimler ve çatı ekleri ile ilgilidir. Zaten aynı kökenden gelen yahut bir dilin iki ayrı kolu olarak betimleyebileceğimiz Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi

için, sosyal ve coğrafi yakınlık da göz önünde bulundurulduğunda iki şive arası büyük farklılıkların olmayışı doğal bir netice olarak karşılanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Älövsät, Seyidov, Yusif ve Häsänov, Ağamalı (2007), *Müasir Azärbaycan Dili, IV hisse Sintaksis*, 3. Baskı, Bakı.
- Akerson, Fatma Erkman (2008), *Dile Genel Bir Bakış*, 2. Baskı, Multilingual Yayınları: İstanbul.
- Akdoğan, Yaşar (1999), *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*, 1. Baskı, Beşir Yayınevi: İstanbul.
- Aksan, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Aksan, Doğan (1983), *Sözcük Türleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Olgaç Basımevi: Ankara.
- Anar, (1981), *Beşmörtäbäli Evvin Altıncı Märtäbäsi, Povest vä Roman*, Bakı
- Banguoğlu, Tahsin (2015), *Türkçenin Grameri*, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Bilgegil, M.Kaya (2014), *Türkçe Dilbilgisi*, 2. Baskı Salkımsöğüt Yayınevi: Konya.
- Bilgin, Muhittin (2013), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, 3. Baskı, Anı Yayıncılık: Ankara.
- Bozkurt, Fuat (2012), *Türklerin Dili*, 5. Baskı, Eğitim Yayınevi: Konya.
- Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan (2013), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 9. Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Çakır, Uğur (2013), *Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

- Delice, H. İbrahim (2012), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık: Sivas.
- Demircan, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, 1. Baskı, Papatya Yayıncılık: İstanbul.
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri*, (Çev: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası: İstanbul.
- Efendiyev, Ahmediyye ve Durmuş Oğuzhan (2010), “Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı”, Levent Doğan (Ed.), 2. Baskı, Kriter Yayınları: İstanbul, ss. 1-91.
- Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, 7. Baskı, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Eker, Süer (2008), “Farsçanın Kıskaçında Güney Azerbaycan Türkçesi”, *Türkiyat Araştırmaları*, 9. sayı: 184.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2015), *Türk Dil Tarihi*, 16. Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Ergin, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım: İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1971), *Azeri Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Äfändiyev, Elçin (2005), *Seçilmiş Eserleri*, 1. Baskı, Çınar-Çap yayınları: Bakı.
- Gencan, Tahir Nejat (2007), *Dilbilgisi*, 1. Baskı, Tek Ağaç Eylül Yayıncılık: Ankara.
- Göl, Hacer (2016), “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, ss. 153-170.
- Güneş, Sezai (2009), *Türk Dili Bilgisi*, 9. Baskı, Çağlayan A. Ş. : İzmir.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi (2007), *Gulyabani*, 22.Baskı, Özgür Yayınları: İstanbul.
- Hengirmen, Mehmet (2015), *Türkçe Dilbilgisi*, 22. Baskı, Engin Yayınevi: Ankara.

- Heyet, Cevat (2004), “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 1, ss. 13.
- Kara, Funda (2016), “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 5/3, ss. 1204-1215.
- Karaağaç, Günay (2013), *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Karaağaç, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara, ss. 241
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2016), *Kiralık Konak*, 54. Baskı, İletişim Yayınları: İstanbul.
- Kartallıoğlu, Yavuz ve Yıldırım, Hüseyin (2012), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ahmet Bican Ercilasun (Ed.); Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara, ss. 173- 230.
- Kazımov, Q.Ş. (2010), *Müasir Azərbaycan Dili Morfoloqiya*, Bakı.
- Kemal, Namık (2005), *Vatan Yahut Silistre*, 1. Baskı, Yağmur Yayınevi: İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Özkan, Nevzat (2014), *Türk Dilinin Yurtları*, 3. Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Pala, İskender (2011), *Tavan Arası*, 11. Baskı, Kapı Yayınları: İstanbul.
- Rüstamov R.Ä. (1960), *Azərbaycan Dilinin Grammatikası*, I Hissə. Morfoloqiya, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı: Bakı.
- Tan, Canan (2014), *Pembe ve Yusuf*, 1. Baskı, Doğan Kitap: İstanbul.
- Terbish, Baasanjav (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Timurtaş, Faruk Kadri (2010), *Tarihi Türkiye Türkçesi Araştırmaları II Osmanlı Türkçesi Metinleri*, 12. Baskı, Alfa Yayınları: İstanbul.

Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1. Baskı, Ötüken Yayınları: İstanbul.

Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara.

Uzuner, Buket (2012), *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları Su*, 1. Baskı, Everest Yayınları: İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

	T. C. BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÖĞRENCİ ÖZGEÇMİŞ FORMU	
---	---	---

Adı-Soyadı : İpek EROL

Lisans Öğrenimi : Trakya Üniversitesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doğum Yeri: Eskişehir

Yüksek Lisans Öğrenimi : Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doğum Tarihi: 29.10.1990

1990 yılında Eskişehir’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Söğüt’te 100.Yıl Atatürk İlköğretim Okulunda, lise öğrenimini Söğüt Anadolu Lisesinde tamamladı. 2009-2010 yılları arasında İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Kırgızistan (Celalabad) Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne başladı. 2010 yılında Trakya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yatay geçiş yaptı. 2013 yılında mezun oldu. 2014 yılında Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Pedagojik Formasyon Sertifika Programı’na katıldı. 2015-2016 yılları arasında Marmara Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi’nde Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Sertifika Programı’nı başarı ile tamamladı. 2013 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında başladığı yüksek lisans eğitimine ise hâlen devam etmektedir.

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres: Türkmenbaşı Mah. Melekhatun Sok. Seramik Koop. C/2 Blok Daire:5
Söğüt/Bilecik

GSM: 0507 076 2776

E-Posta: ipekerol29@gmail.com